

БОРБЕ У СТАРОЈ ЦРНОЈ ГОРИ

Ослобађање Црмнице

Комуникација Подгорица-Цетиње - Котор, али и она од Подгорице ка Бару, биле су веома значајне за Њемце докле год су сматрали неопходним да држе Боку Которску и Црногорско приморје. Због тога је и Приморска оперативна група, у оквиру општег задатка партизанских снага у Црној Гори, да руше комуникације које би непријатељ и даље могао да користи и да разбијају непријатељске снаге и њихова упоришта на тим путним правцима, била заинтересована да оствари што јачи утицај на подручју старе Црне Горе. Такав задатак је добио Ловћенски партизански одред, ојачан једним батаљоном 6. црногорске бригаде.

Штаб 6. бригаде је, крајем септембра 1944. године, у рејону Даниловграда задржао 2. и 4-ти, ка Грахову упутио 3-ћи, а Ловћенском одреду придао 1. батаљон. Већ 25. септембра 1. батаљон је предао своје положаје на падинама Гарча, 2-ом, а затим се преко Загарча, Комана, Ораха и Загоре, пребацио у Жупу Добрску и Метеризе. Мање дјелове је истурио према непријатељевим посадама дуж пута Ријека Црнојевића - Подгорица, од Павлове стране до Леперића. На путу Ријека Црнојевића - Цетиње, од Добрске плоче до у висину Доњег Краја, налазио се 1. батаљон Ловћенског одреда, а источно од Параца, до Корнета, према Крњичкој Каманици, Барутани и Кокотима, 2. батаљон тог одреда.¹

Већ наредне ноћи једна чета 1. батаљона 6. бригаде извршила је напад на непријатељеве положаје у рејону Рваша и на Лепери^а (к. 422), али су ти положаји, нарочито на Леперићу, веома јако брањени, те овај напад није успио.

Према обавјештењу које је штаб 1. батаљона 6. бригаде добио на терену, путем Подгорица - Цетиње сваког дана се кретала снабдјевачка колона од по неколико камиона. Због тога је штаб батаљона одлучио да ту колону из засједе уништи. Из 3. чете издвојене су три десетине (укупно 30 људи), са замјеником командира чете Радивојем Пејовићем и политичким комесаром Обрадом Ђурићем. Са њима је кренуо и позадински радник Марко Лопичић, мјештанин, добар познавалац терена.

На оштрој кривини пута, званој Брестови, између Павлове стране и Рваша, изабрали су погодно мјесто, преградили цесту и поставили засједу, јужно од пута. Једна десетина усмјерена је према Рвашима, једна према Павловој страни а трећа је остала по средини. Све је то урађено ноћу 28/29. септембра, по густој помрчини и јакој киши, па стога потпуно непримијеђено. Рано ујутро на засједу је наишла нека сељанка, која је, с коњчетом натовареним житом, ишла у млин. Борци су је склонили с пута и задржали, а она им је саопштила да се у Рвашима, у непосредној близини засједе, налази већа четничка јединица. Очеvidно уплашена, изјавила је да је ту чак 800 војника. Али ни кад је припуцано на неког

1

Зборник докумената, III, 10, 118, штаб Ловћенског одреда штабу 1. батаљона бр. сл., од 23. септембра 1944; Ђ. Вујовић, н.д., 548.

наоружаног пролазника који је на позив да стане покушао да побјегне, четничка јединица се није огласила.

Умјесто очекиваних камиона са храном, на засједу је, од Цетиња, наишао луксузни аутомобил. Уочивши преграду, возач је покушао да окрене возило на узаном путу, али је ватром из аутоматског оружја засједе у томе спријечен. У аутомобилу су затим нађена два мртва њемачка виша официра и возач, док је тумач пао близу аутомобила, кад је покушао да побјегне. Њемачки официри су имали исправе један као љекар, други као љекарски помоћник. Испоставило се, међутим, да се ради о истакнутим функционарима Гестапоа др Волмару и др Цвилингеру.

Тек на овако јаку ватру засједе узбуњени су четници у Рвашима. Према гласовима који су се отуда чули, било је јасно да нијесу сувише орни за борбу. Старјешине су их, наиме, кориле узвицима: „кукавице“ и „изроди црногорски“, али на изричит позив: „Ко је Црногорац, за мном!“ крену ли су цестом према Брестовима. Њихову челну групу пресрела је блиска ватра партизанске засједе и одбацила је. Убрзо се зачула кукњава за братом Савом. Касније, када су мјештани пришли партизанима са храном и другим понудама, утврђено је да је четнике повео у напад и ту, уз остале, изгубио живот, бивши командант четничког батаљона Саво Јовићевић. Тако је у цјелини, учинак засједе испао много већи и значајнији него што је очекивано.

Али ни Њемци нијесу мировали. Отворили су јаку минобацачку и артиљеријску ватру од Павлове стране и Ријеке Црнојевића. Из бојазни да се не нађу притијешњени између Њемаца и четника, предвођени спретним водичем, борци 3. чете су се повукли на Превлаку, јужно од Каруча. Пошто су их добро нахранили и осушили им одјећу, сељаци су их чамцима пребацили преко Скадарског језера у село Дујеву, а они су, потом, обилазећи Ријеку Црнојевића са запада, преко Добрске плоче стигли на Метеризе, у састав батаљона.²

Послије одбацивања Ђуришићевих четника из Љешанске нахије, 2. октобра, 1. батаљон 6. бригаде, са линије Веља гора (к. 701) - Буроњи контролисао је правце од Ситнице и Кокота.

Ловћенски одред је тих дана реорганизован. Од четири своја батаљона два је упутио за попуну бригада 3. дивизије, према наређењу штаба корпуса, а од преостала два образовао је нова три од по 100 бораца. Први је задржао у Љуботињу, да би затварао комуникације Ријека Црнојевића - Цетиње и Будва - Цетиње. Други је упутио у Љешанску нахију, да смијени 1. батаљон 6. бригаде, а 3-ћи је пребачен у Црмницу, да би дејством из Брчела и Глухог Дола сузбијао заостале четничке дјелове и мобилисао ново људство. Први батаљон 6. бригаде враћен је у Жупу Добрску и Метеризе.³

²

Шеста бригада; прилози: Радивоје Петровић, *На Павловој страни* (414), Владимир Вујошевић, *Помада* (417), Антоније Петровић, *Од Никшића до Војане* (433), Душан Марковић, *Засједа је успјешно изведена* (437), Ђ. Вујовић, н.д., 548.

³

Зборник докумената, III, 10, 121, Релација Ловћенског одреда.

¹¹ Непријатељ је у овом рејону тада био доста пасиван. Штаб одреда се пребацио из Косијера у село Ђалце, да би што непосредније утицао на рад батаљона. Они су наредних дана стварно били нешто активнији. Тако су ноћу 6/7. октобра 2. батаљон Ловћенског и 3. батаљон Зетског одреда напали групу од око 200 четника у Крусима и Берима. Послије двочасовне борбе четници су разбијени.⁴ Први батаљон 6. бригаде је наредне ноћи са двије чете блокирао четничке снаге код Рваша, а преко Бобије једну чету пребацио у Додоше. Овај упад је имао више демонстративни циљ, па су се све чете убрзо повукле на полазне положаје.

До 8. октобра 3. батаљон Ловћенског одреда је ослободио највећи дио Црмнице. Тога дана, уз помоћ Енглеца из једне од група тек пристиглих у рејон Петровца, минирао је пругу уског колосјека на линији Бар - Вирпазар и дигао у ваздух композицију која је наишла од Бара. Погинула су 4 Њемца, 6 талијанских фашиста и 10 четника, као и двије жене које су се затекле у возу. Заробљено је 6 четника и један талијански фашиста, а заплијењена је и знатна количина оружја и другог материјала. На страни партизана погинуо је један Енглез.⁵

Како је тих дана Ловћенски одред добио задатак да једним батаљоном затвори правац Даниловград - Чево и руши комуникацију која спаја ова два мјеста, штаб одреда је на тај задатак упутио свој 1. батаљон. Истовремено је одлучио да пребаци 3. батаљон из Црмнице у Љуботињ, гдје ће преузети задатак 1. батаљона.

У Црмници је тада непријатељ држао двије, не велике али јако утврђене тачке: Суторман и Вирпазар. Њих је требало савладати а онда извршити продор у Крајину, до албанске границе, гдје партизанске јединице до тада нијесу стизале. Било је упутно на такав задатак послати старију и искуснију јединицу него што је био најмлађи, 3. батаљон Ловћенског одреда. То још и стога што су батаљони овог одреда, поред младог и неискусног људства, имали и доста оскудно наоружање. На по 150 бораца имали су највише по четири пушкомитраљеза и то талијанска, већ дотрајала, код којих су застоји били доста чести. Тако је тај задатак припао 1. батаљону 6. бригаде.⁶

Суторман (к. 859) бранило је око 40 Њемаца и талијанских фашиста. Њихов положај на овом каменитом узвишењу био је јако утврђен, заштићен јаком жичаном препреком и снабдијевен великом количином муниције и других експлозивних средстава. Та посада је служила за одбрану Бара и његове везе са Вирпазаром и даље с Подгорицом.

Први батаљон 6. бригаде кренуо је из Жупе Добрске 8. октобра увече. Те ноћи је прешао пут Ријека Црнојевића - Цетиње код Добрске плоче, а затим, преко Горњег Цеклина, продужио за Љуботињ. Два дана касније, преко Грађана стигао је у Брчеле, гдје је командант мјеста Илија Маровић уручио штабу

⁴

Исто.

⁵

Исто; Ђ. Вујовић, н.д., 548; Др Душан Живковић, *Прва бокељска НОУ бригада*, 134.

Наведена Релација Ловћенског одреда.

батаљона скицу са подацима о Суторману, његовој посади и ватреним тачкама. Маровић је затим придао батаљону једну мању посадну чету, да би му помогла на путу, у ствари провела га стазама врлетних падина Сутормана, а и помогла при организовању и извођењу предстојећег напада.

Преко Глухог Дола и Созине, батаљон је стигао надомак Сутормана у 2 часа изјутра 12. октобра. На источним падинама Врсуте (триг. 1182) која је доминирала непријатељским положајима, постављени су митраљези и минобацачи, а за пратњу и подршку бомбаша припремљени су пушкомитраљези, противтенковске пушке и лаки минобацачи. Пошто је 3. чета послата да на путу према Бару, засједом спријечи повлачење посаде, потпуно изненадно за непријатеља, у 2.45 часова почео је напад батаљона. Посада је ипак покушала да се брани, користећи јаке положаје. Међутим, када су послије доста упорне двочасовне борбе, партизанском ватром погођене и уништене њемачке резерве муниције и експлозива, тај отпор је очевидно постао безизгледан. Снажне експлозије одјекивале су Црмницом, а пожари њима изазвани обасјавали су Крајину и падине Румије. Томе је допринијела и ватра њемачке артиљерије из околине Бара, па је све то код становништва овога краја створило утисак да се ради о нападу неке крупне партизанске јединице. Дио посаде је покушао да се спасе бјекством ка Бару, али је мало коме то успјело поред засједе 3. чете. Погинуло је 10 а рањено 12 непријатељских војника. Заплијењено је: 1 митраљез, 3 пушкомитраљеза, 17 пушака, 5 пиштоља, 20.000 метака, 3 лака минобацача. Батаљон је имао једног погинулог и једног рањеног, а теренска чета два лакше рањена борца.⁷

Из страха пред очевидном опасношћу, ка Бару је побјегла и мања посада Туђемила, села на путу Суторман - Бар, чиме је у ствари Бар лишен спољне одбране са сјевера. Пошто се пред сличном опасношћу нашла и посада Вирпазара и она је те ноћи напустила свој гарнизон и побјегла ка Бару. Не знајући за то 1. батаљон је оставио 3. чету као застор према Бару а тавнином кренуо ка Вирпазару. Његови дјелови су се сјутрадан, код села Лимљана, сукобили само са заштитницом вирпазарске посаде и натјерали је да убрза повлачење. Главнина батаљона је затим преко Бољевића, продужила за Вирпазар. Од села Сотонића пристигла је и једна чета ОЗН-е, тако да су обје јединице у току дана ушле у слободни Вирпазар. Тиме је Црмница била коначно ослобођена, а веза непријатељског гарнизона у Бару са унутрашњошћу Црне Горе сасвим прекинута.

Трећа чета 1. батаљона је сада ангажована на обезбјеђење комуникације Бар-Вирпазар. Један њен дио је тих дана отворио ватру на бродић који се од Плавнице кретао ка острву Лесендру и натјерао га да се удаљи ка Скадру. Отада је и Ријеци Црнојевића онемогућен приступ воденим путем.⁸

Послије краћег задржавања у Црмници, главнина 1. батаљона је кренула из Сотонића и Вирпазара, преко Годиња, за Сеоце, на путу за Крајину. Преко Крњица је стигао у Шестане, а 17. октобра у Пинчиће. Дан касније смјестио се

⁷ Антоније Петровић, *Борба на Суторману*, (Шеста бригада, 443); Ђ. Вујовић, н.д., 548.

⁸ Дневник 6. бригаде и наведена Релација Ловћенског одреда.

у Ливарима. Наступао је опрезно, али као да му је крчила пут слава створена успјехом на Суторману, албанске балистичке снаге су се свуда повлачиле не ступајући у контакт с батаљоном. Једно јаче обезбјеђење је истурено на Козјак, на истакнутом дијелу гребена Румије, одакле је имало добар преглед ширег подручја до Бојане. Извиђачки органи су редовно слати ка Остросу, Владимиру и даље ка Бојани. Мјесно становништво се по први пут сусрело са једном мало јачом партизанском јединицом, а на већем броју организованих скупова припадници батаљона су стрпљиво објашњавали циљеве борбе партизана. Ово становништво је први пут имало прилику да то непосредно чује, а према јавно испољеним знацима и да одобри.

Међутим, ни непријатељ није мировао. Командант албанских балистичких снага на овом подручју, иначе са сједиштем у Скадру, Јусуф Хасани, убрзо је схватио да се у Крајини налази релативно мала партизанска јединица, па је поново, јаким снагама, прешао Бојану. Наставио је да плаши и терорише народ, пријетећи му новим зулумом и осветом, уколико прихвати партизана. Пред оваквом опасношћу мјештани су молили партизана да ни себе ни њих (сељаци) не излажу опасности и не прихватају борбу у Крајини. Батаљон у ствари није ни имао такав задатак, јер би се, овако усамљен, могао изложити великом ризику. Већ 26. октобра повукао се у Дедиће, наредног дана у Бољевиће, а 28. октобра у Сотониће. До краја октобра слао је извиђачке органе ка Бару и Петровцу, а затим се, преко Љуботиња и Добрске плоче, вратио у Метеризе и Загору. Штаб одреда му је, у ствари, наредио да се тамо пребаци због могућег продора јачих њемачких снага од Подгорице ка Цетињу.⁹ Његов поход био је успјешан. Довршио је ослобођење Црмнице ефектним уништењем њемачког упоришта на Суторману, због којег су се разбјегале посаде Вирпазара и Туђемила. А продор у Крајину, иако краткотрајан, оставио је добар утисак код становништва које је до тада имало само нетачна обавјештења и криве представе о народноослободилачкој војсци.

У међувремену јединице Ловћенског одреда рушиле су комуникацију Даниловград - Чево и вршиле сталан притисак на комуникацију Подгорица - Ријека Црнојевића, а комуникацију од Ријеке Црнојевића до Цетиња чешће прекидале и затварале. Четници и нешто Њемаца држали су у Љешанској и Ријечкој нахији Кокоте, Вељи врх, Барутану, Крњичку Каменицу, Леперић, а снаге одреда Парце, Градац, Станисељиће и Буроње, а контролисале Крусе и Бере. Ипак, најчешће уз јака обезбјеђења, Њемци су често користили комуникацију Подгорица - Цетиње.¹⁰ Почетком новембра са положаја од Кокота до Леперића, скинути су никшићки четници, да би Њемцима послужили као водичи на правцу Даниловград-Никшић, а на њихово мјесто доведени васојевићки.¹¹ Од ових задњих је народ овога краја јако зазирао, као од окорелих зликоваца.

⁹ Исто; Ананије Петровић, *Продор у Крајину* (Шеста бригада, 467); Зборник докумената, III, 10, 126.

¹⁰ Зборник докумената, III, 8, 208, извјештај штаба 6. бригаде штабу 2. корпуса од 16. октобра 1944.

¹¹ Исто, 10, 134, извјештај штаба 6. бригаде од 10. новембра 1944.

Потреба за појачан притисак, па и овладавање комуникацијом Подгорица - Цетиње указала се доласком 10. црногорске бригаде у рејон Цетиња. Због тога су дјелови одреда и ноћу 27/28. октобра покушали да овладају Леперићем, каменигим и неприступачним узвишењем које затвара западни улаз у тјеснац на путу Рваши - Крњичка Каменица. Међутим, тај напад се завршио неуспјехом, а о степену његове упорности говоре губици од 6 мртвих и 14 рањених бораца одреда.¹²

Већ сјутрадан штаб 10. бригаде затражио је да Ловћенски одред што боље обезбиједи лијево крило бригаде, које се налазило на Ђеволом Долу. Иако је штаб бригаде инсистирао да се то обезбјеђење врши привлачењем једног батаљона у рејон села Бокова и према Доњем Крају, штаб одреда се одлучио на офанзивнију акцију, тј. да предузме шири напад на комуникацију Подгорица - Цетиње. Због тога је свом 1. батаљону наредио да поруши комуникацију код Хана Машановића и ту постави засједу, с тим да се десно обезбиједи према Мекавцу (у правцу Цетиња) а лијево према Кошћелама (ка Ријеци Црнојевића). Тежишни задатак дат је 1. батаљону 6. бригаде: да са двије чете нападне Леперић и ликвидира непријатељеву посаду на њему, а дијелом снага да се обезбиједи десно, од Рваша. Другом батаљону Ловћенског одреда наређено је да се главнином неопажено пребаци из рејона Граница, Градац на линију Брежине - Грубани и тако затвори источни улаз у поменути тјеснац Крњичка Каменица - Рваши. Једном четом требало је да овај батаљон штити сопствено лијево крило и бок од Веље стране и Корнета. Напад је почео у 23 часа 2/3. новембра.¹³

Ни овај напад није успио. Први батаљон 6. бригаде водио је вишечасовну борбу за Леперић али је, на крају, штаб батаљона закључио да је овај положај од велике важности за непријатеља и да га он мора држати докле год држи Цетиње. Због тога није било извјесно да би га батаљон задржао ни да је успио да га заузме. Стога је одлучио да га више и не напада. Комуникација је иначе порушена на више мјеста. Па ипак, једна њемачка колона из Подгорице стигла је до Кошћела, гдје је задржана. Ноћу 4/5. новембра штаб одреда је покушао да је нападом одатле одбаци, али ни после вишечасовне борбе, у којој су изведена чак четири јуриша. 1. батаљон Ловћенског одреда у томе није успио.

Седмога новембра штаб 6. бригаде наредио је свом 1. батаљону да се врати под команду штаба бригаде, али до даљег наређења да остане на садашњим положајима. У оперативном погледу, по наређењу штаба ПОГ-а и Ловћенски одред је стављен под команду штаба 6. бригаде. Првом батаљону је, сем тога, наређено да одржава што тјешњу везу са 2. батаљоном, на даниловградском правцу, а преко патрола и обавјештајних органа да контролише пут Подгорица - Цетиње.¹⁴

¹²

А. Петровић, наведени напис *Продор у Крајину*.

¹³

Зборник докумената, III, 10, 127.

¹⁴

Исто, III, 8, 227.

Послије ослобођења Грахова и Драгаља, 10. црногорска бригада добила је задатак да ослободи пут Котор - Цетиње а затим и главни град Црне Горе - Цетиње.

Истовремено је главнина 1. бокелске бригаде упућена на положаје сјевероисточно од Котора. Одатле је требало да садејствује 10. бригади при уништењу непријатељевих снага на Крсцу а онда, притиском на Котор и Грбаљ да обезбиједи позадину 10. бригаде и подстакне деморализацију четника у Грбљу. Притиском на комуникацију Котор - Рисан, 1. бокелска је такође требало да убрза повлачење Њемаца из Рисна и Леденица. Један батаљон ове бригаде задржан је у рејону Леденица, ради садејства са 2. далматинском бригадом.

Двадесет шестог октобра наређено је 1. бригади да се, у вези са оваквим задатком, са три своја батаљона пребаци преко Цуца у рејон Његуши, Крстац. Већ сјутрадан су на пут за Његуше кренули 3. и 4. батаљон. Трећи се прикупио у рејону села Драгомиљ До, а 4-ти јужније, код Крсца, којег је већ била заузела 10. бригада. Први и 2. батаљон су се 28. октобра сукобљавали са групицама њемачке посаде разбијене у Грахову, која је преко Бијеле горе настојала да се пробије до Рисна. Послије разбијања тих групица, 1. батаљон је од Црквица кренуо ка Залазима, сјевероисточно од Котора, гдје је пристигао 30. октобра. Већ наредне ноћи је упутио једну чету у препад на Котор. Њен деснокрилни вод упућен је ка Наутици, а љевокрилни ка Плац команди, на Бенову. По јакој киши и мраку, деснокрилни вод је буквално набасао на њемачки бункер, пред којим је одмах погинуо командир вода Јован Радовић. Његови борци, у жељи да извуку командира, за кога су вјеровали да је само рањен, кидисали су на бункер. Рањена су још четворица. Њемци, изненађени оваквом упорношћу нападача, повукли су се у други бункер, али њихов отпор није ослабио. Тако се вод морао повући, са рањеницима, али без командира. Њих је овај препад стао тешких губитака, као да је био у питању одсудни напад. Лијевокрилним водом командовао је мјештанин Илија Лучик И он је, по густој магли и киши наишао на снажну ватрену баријеру пред Плац командом, па се пред зору повукао. Тек изнад Доброте, на прилазу Залазима, био је отворена мета њемачке артиљерије, али је, срећом, прошао без жртава.

Четврти батаљон је покушао да изврши продор преко Мирца и Псда ка Грбљу, али није успио. Задржала га је јака четничка група из рејона села Шишића. Два четника су са оружјем пребјегла партизанима и изјавила да код њих све више сазријева увјерење да су их њихове вође довеле до пропасти. То је био наговјештај раскола код грбаљских четника, које је дуго, веома чврсто држао под командом капетан Ђуро Иветић.

Пристизањем 2. далматинске бригаде у рејон Рисна и Леденица, указала се већа потреба за активношћу 1. бокелске бригаде на комуникацији Котор-Рисан. Због тога су дјелови 1. батаљона упућени 1. новембра у Доброту, да би напали групу Њемаца која се повлачила из Ораховца, пред 2. далматинском бригадом. При том су погинула 4 Њемца а више их је рањено. А када су сјутрадан Далматинци ослободили Ораховац, батаљони 1. бокелске бригаде су организовали препад на Котор. 1. батаљон са сјеверозапада, од Доброте, а 4-ти

са истока, од Шкаљара. Међутим, препад је завршен без значајнијег ефекта, јер је град брањен из јако утврђених објеката.

Њемци још нијесу ни помишљали да напусте Котор, а снаге два партизанска батаљона биле су сувиша мале да би га на то присиле, чак и да су максимално ангажовани.

Предвиђања да ће се њемачки отпор у Рисну и Леденицама лакше сломити нијесу се показала ваљаним. Сем тога и 10. херцеговачка бригада повучена је из ПОГ-а па се указала потреба да се ка Леденицама ангажује и главнина 1. бокелске бригаде. Тако је 3. новембра штаб ПОГ-а наредио да бригада остави свој 4. батаљон у рејону Крсца, ради затварања правца Котор - Цетиње, а 1. и 3. батаљон да пребаци у рејон Леденица.

Четврти батаљон је у наредним дејствима тако темељито порушио комуникације од Котора ка Будви и Цетињу, да су тек по завршетку рата оспособљене за саобраћај.¹⁵

Ослобађање Цетиња

Млада 10. црногорска бригада с великим одушевљењем је прихватила задатак да ослободи Цетиње. Посебно стога што је највећи број њених бораца био из Катунске и Ријечке нахије, тј. из околине Цетиња. Они су познавали свој град, његову историју, његов значај за Црну Гору и културно-историјске споменике у њему. Поред части која им је указана тиме што им је овакав задатак додијељен, они су били свјесни и обавезе да велико културно благо свога града сачувају у највећој могућној мјери.¹⁶

Послије краћих припрема бригада је извршила покрет од Грахова за Катунску нахију. Штаб бригаде је планирао да на препад, ноћу 27/28. октобра заузме непријатељске отпорне тачке које штите комуникацију Котор - Цетиње, а затим да организује напад на град, како би га ослободили за празник октобарске револуције. Тако је 5. батаљон упућен ка Крсцу, исторчно од Котора, 4. батаљон ка Буковици и Чекању, тј. раскрсници са које се од пута Котор - Цетиње одваја крак за Чево, односно Грахово, 3 батаљон на дио комуникације Дубовик - Цетиње и 2. батаљон, дијелом снага да садејствује 3. батаљону а главнином да напада Шпадијеров врх, непосредно сјевероисточно од Цетиња. Код Ресне је задржан 1. батаљон, у резерви, а у Ћеклићима, близу 1. батаљона, штаб бригаде, придата 1. батерија 2. дивизиона артиљерије 2. корпуса и позадински дјелови.

Напад је изведен како је планирано али су успјех постигли само крилни батаљони. Пети је заузео Крстац, у освит 29. октобра и оријентисао се према Буковици, а 2-ги је избио на Шпадијерски врх. Остали су у току напада наишли на јаке минске препреке, што је знатно омело а и депримирао младо људство

¹⁵

Д. Живковић, *Прва бокелска*, 159-161 и *Бока и Паштровићи у народноослободилачкој борби*, Београд, 1964, 419; Јово Михаљевић, *Леденице*, , 25.

¹⁶

Никола Бановић, *Ослобађење Цетиња*, X бригада, 139.

бригаде, коме је ова врста борбених средстава била непозната. Добро маскиране мине се ноћу нијесу могле открити а наредног дана им је прилаз био добро брањен јаком пјешадијском ватром. Све је говорило да бригади предстоји дужи период блокаде ових тврдох отпорних тачака/

Па ипак, с обзиром на обавјештење о паду Крсца, куда је био упућен и 1. батаљон 1. бокелске бригаде, штаб бригаде се носио мишљу да те објекте блокира мањим снагама а главнином да оргнизије напад на Цетиње. Два момента су га омела у томе. Наиме, штаб корпуса је наредио да му се 1. батаљон 10. бригаде пошаље у Никшић, као резерва и као обезбјеђење штаба корпуса и покрајинских политичких органа, а 28. октобра је непријатељ, снажним противнападом, успио да поврати Шпадијеров врх. Покушај њемачког продора ка Дубовику 2. и 3. батаљон су ипак спријечили.

Наредна неколика дана протекла су у покушајима непријатеља да искористи снажно дејство своје артиљерије и одбаци батаљоне 10. бригаде од Буковице и Чекања и противнападима бригаде, којима су ти покушаји осујећивани. Сталним узнемиравањем Њемци су изнуривали борце 10. бригаде и тако створили услове да се ноћу 3/4. новембра несметано повуку у Цетиње.¹⁷ У 10. бригади су то с разлогом схватили као свој пропуст.

Цетиње и упоришта на путу Цетиње - Котор бранила је посада: 222. физилирски батаљон 181. дивизије, 2. батаљон 359. пука и пуковски бициклички вод, помоћни дјелови фелдкомандантуре 1040, 144. батаљон талијанских фашиста, чета тенкова, двије батерије топова и око 600 четника.¹⁸

Никола Бановић је накнадно, у наведеним сјећањима, прецизирао да је непријатељ повлачењем спољних обезбјеђења ојачао одбрану Цетиња, па је имао око 600 Њемаца и 700 четника, са 6 брдских топова, 12 минобацача, 6 лаких тенкова и велику количину аутоматског оружја.

О организовању одбране Цетиња Бановић каже: „Њемци су посјели раније организовани систем одбране који су изградили Италијани, с тим што су тај систем... још више усавршили. Осматрањем, извиђањем и на основу података добијених из града, закључили смо да је Цетиње заиста добро утврђено и да га је тешко освојити. Просторе између блокова кућа непријатељ је контролисао и митраљеском ватром из појединих бункера изграђених у ту сврху. Треба имати на уму да се непријатељ морао солидно утврдити јер су се партизани све више примицали Цетињу.”¹⁹

¹⁷

Н. Бановић, наведена сјећања; Д. Вујучић, н.чл. 306, 307; Зборник докумената, III, 8, Бановићеве депеше 226 и 228. Овом задњом јавио је 4. новембра: „Заузели смо Дубовик и тиме ликвидирали сва непријатељска упоришта на комуникацији Цетиње - Котор”. Његова депеша, пак, штабу ПОГ-а (исто, 233) у којој стоји: „Овладали смо свим спољним одбранама Цетиња”, изгледа, послужила је ауторима *Завршних операција* (231) и *Ослободилачког рата* (II, 390) да устврде како је 10. бригада овладала Буковицом, Дубовиком и Чекањем тек 5. новембра.

¹⁸

Завршне операције, 230; *Ослободилачки рат*. II, 381; Ђ. Вујовић, н.д. 550.

Аутори ових радова на наводе као дјелове посаде 2. батаљон 359. пука и бициклички вод. Сматрали су да су ове јединице стигле на Цетиње тек 8. новембра. Међутим, према дневнику њемачког мајора Бема (Вехт, Зборник докумената, III, 8, 357) они су тамо стили крајем октобра и судјеловали су у борбама око Дубовика. Осмог новембра, као појачање, стигли су само четници Павла Ђуришића.

¹¹

X бригада, 143.

Међутим, иако се знало да је непријатељ у Цетињу јак (према заповијести за напад: 400-500 Немаца са „исто толиким бројем четника“) и добро утврђен, у заповијести штаба бригаде је констатовано да је он слабог морала и склон предаји. Због тога се претпостављало да за бригаду неће бити тешко да ослободи град, с обзиром на то да је за тај задатак била знатно ојачана. На град је, наиме, поред 10. бригаде требало да напада и 1. батаљон 6. црногорске бригаде. Придата јој је била и поменута батерија артиљерије 2. корпуса, док су један батаљон ОЗН-е (сада већ КНОЈ-а) и један батаљон талијанске дивизије „Гарибалди“ чинили бригадну резерву. Ловћенски одред је и даље требало да затвара комуникацију Подгорица - Цетиње.²⁰

Први (уствари досадашњи 5-ти, по одласку 1-ог у Никшић) батаљон 10. бригаде добио је задатак да од Бајица напада у захвату Његошеве улице, која уздуж пресијеца град, с тим да продре у центар, ка Балшића пазару. Скренута му је пажња да се на његовом правцу налазе чврсте и јако брањене зграде нове Гимназије, Хипотекарне банке, талијанске легације (бившег посланства при влади Краљевине Црне Горе).

Други батаљон 10. бригаде и 1. батаљон 6-те, требало је да нападају од Шпадијерског врха, Доњег Краја и Црне греде ка електричној централни, згради дивизије, официрским становима, касарни на Обилића пољани и блоку кућа ка Ријечи Црнојевића, укључујући и Данилову болницу.

Четврти батаљон требало је да напада од села Умци, да ослободи затвор у Богдановом крају и настави продор ка Балшића пазару, а десно од њега, од Шкрка, јужно од пута за Иванова корита, усмјерен је 3. батаљон, ка Орловом кршу, манастиру, згради Богословије, Учитељске школе и Бановини и, евентуално, ка Грудни и Доњем Пољу (у заповијести погрешно стоји ка Доњем Крају), уколико тамо буде непријатељевих снага.

Артиљерија је требало да се постави на положај Точилово, Пиштет, код штаба бригаде, одакле да дејствује на поједине објекте на правцима напада батаљона.

Предвиђено је било да у случају непријатељевог повлачења, предузму гоњење: 1. батаљон 10. бригаде ка Будви, али најдаље до Лашора (3 км од Цетиња), а 1. батаљон 6. бригаде ка Подгорици, најдаље до Белведера. У рејону Дубовика били су прикупљени батаљон КНОЈ-а и један батаљон талијанске дивизије „Гарибалди“, с тим да накнадно добију усмено наређење штаба бригаде за даљи рад.²¹

Штаб бригаде је инсистирао да се сви покрети подесе тако да напад почне једновремено, 6. новембра у 20 часова и да батаљони одржавају међусобну везу и узајамно се помажу, како непријатељ не би могао појединачно да их туче. Од штаба Ловћенског одреда, који је требало да обезбиједи затварање комуникације од Подгорице, штаб 10. бригаде је добио још 4. новембра извјештај да је 1. батаљон 6. бригаде упућен у село Боково гдје треба да добије задатак за суд-

²⁰

Пети је преименован у 1-ви када је 1. батаљон упућен за Никшић.

²¹

Зборник докумената, III, 8, 234; Н. Бановић, н.чл., 142, 143.

јеловање у нападу. Штаб одреда је посебно нагласио како му је жао што није предвиђено да и Ловћенски одред макар дијелом снага судјелује у нападу на Цетиње. „Знамо сигурно“, писао је штаб одреда, „да би се у тој акцији наши Ловћенци херојски понијели, јер нема борца којему није жеља да се мало почерупа са непријатељем на улицама цетињским. Знамо сигурно да ће свакојему борцу бити жао, кад би дознао да он није могао учествовати у ослобођењу свога Цетиња... Зато другови, погледајте... и јавите нам одмах уколико бисте нам дали задатак“.²² Штаб бригаде ову молбу ипак није прихватио.

Али ни оптимизам у ставовима штаба бригаде није се показао реалним. Први батаљон 6. бригаде, који је преко Бокова пристигао на полазне положаје од Црне греде до Доњег Краја, имао је највише успјеха у нападу. Савлађујући непријатељев отпор на прилазима граду, а затим, узимајући кућу по кућу, стигао је до центра града. Други батаљон 10. бригаде такође је стигао до зграде дивизије и католичке цркве, а и 3. батаљон је овладао Орловим кршем. Међутим, даље наступање у град било је онемогућено, јер су јединице наилазиле на нагазне мине, а 1. и 4. батаљон још и на тенкове. Батаљони нијесу показали довољно вјештине за борбу у насељеном мјесту: нијесу ни покушали да изврше продоре, остављајући поједине тачке отпора блокиране. А кад се већ приближио дан а успјех није био у изгледу, штаб бригаде је наредио да се повуку и они дјелови који су успјели да продру у град. Батаљони су имали 11 мртвих и 20 рањених, од чега само 1. батаљон 6. бригаде 5 мртвих и 7 рањених. Штаб 10. бригаде извијестио је штаб ПОГ-а да је непријатељ имао чак 110 мртвих, што је јако претјерано, као и да су евакуисана 3 минобацача, 4 митраљеза и онеспособљена 4 топа.²³

Штаб бригаде се носио мишљу да већ сљедећег дана понови напад. Међутим, будући да је 1. батаљон 6. бригаде морао да се упути у Љешанску нахију, ради дејства на комуникацију од Подгорице, а артиљерији и минобацачима је понестало муниције, тај напад је одложен.²⁴

Батаљонима је наређено да задрже дотадашње положаје и будно прате рад непријатеља. Тако је 3. батаљон главнином требало да се смјести у Бјелошима, а мање снаге да задржи на Орловом кршу и, десно, према Грудима, 4. батаљон мањим дјеловима да задржи Шкрке и Умке а главнину да постави нешто иза тих тачака; 2. батаљон мањим дјеловима да задржи Шпадијерски врх а главнину да повуче у Гњеви До. Његови дјелови требало је да контролишу и положаје 1. батаљон 6. бригаде. Талијански батаљон је повучен у Милијевиће. Свима је

²² Зборник докумената, III, 10, 128.

²³ Зборник докумената, III, 8, 235, 236 и 237; X бригада: Н. Бановић, н.чл. 143. Стево Ковачевић, Неуспио покушај заузимања Цетиња, 148; Марко Вучковић, Ултимаџум Кајперу, 641; Ананије Петровић, Напад на Цетиње, 526; Вукашин Вуко Вујовић, У првом нападу на Цетиње, 502; Н. Јовићевић, н.д., 638.

²⁴ У сачуваном наређењу 1. батаљону од 7. новембра (Зборник докумената, III, 8, 236) разлози за одлагања напада се не наводе. Али у депеши коју је Никола Бановић истога дана доставио штабу ПОГ-а (Исто, 235) наводи се као разлог недостајање артиљеријске и минобацачке муниције и ручних бомби. А у својим сјећањима Бановић каже да се ситуација око Цетиња компликовала тиме што је 1. батаљон 6. бригаде враћен у састав своје бригаде.

скренута пажња да проуче могућности како би се најбоље извршили задаци према заповијести за овај протекли, неуспјели напад, односно да анализирају сопствени рад и оцијене због чега нијесу успјели да изврше добијени задатак.²⁵

Осмога новембра ситуација у граду је измијењена тиме што је Њемцима пристигла у помоћ, од Подгорице, јача група четника Павла Ђуришића. Аутори Завршних операција и Ђуро Вујовић кажу да је пристигло око 1000 војника. Ратко Парезанин, који је, као емисар Димитрија Љотића, у октобру, преко Косова, Метохије и Албаније, стигао у Црну Гору са задатком да Павла Ђуришића наговори да се повлачи за Словенију, за Недићем, Љотићем и попом Ђујићем, пратио је Павла Ђуришића на овом походу. Он каже да је четника било 800, али да тачан број баш не зна. У сваком случају била је то знатна снага. Парезанин наводи како је Њемцима лакнуло кад су чули да Павле стиже са својима.

Први батаљон 6. бригаде био је враћен у Љешанску нахију. Комесар ПОГ-а Бошко Ђуричковић наредио је 7. новембра да тај батаљон и најближи батаљон Ловћенског одреда пресјеку комуникацију Подгорица - Цетиње и спријече довлачење појачања. Међутим, тога дана ова четничка колона је стигла на Ријеку Црнојевића, прије него што су ова два батаљона могла да пресијеку комуникацију. Сјутрадан јој се супротставио на Кошћелама само 1. батаљон Ловћенског одреда, али он није био у стању да спријечи продор овако јаким снага.²⁶

Тако ојачана цетињска посада, уз садејство артиљерије и минобацача, покушала је да одбаци дјелове 10. бригаде са Шпадијерског врха, Орловог крша и других истакнутих тачака, али ти напади ипак нијесу били нарочито снажни ни успјешни. По томе, а и по неким покретима посаде и изјавама Цетињана који су стизали у партизанске јединице, наслућивало се да непријатељ врши припреме за напуштање града. Тако су уочена паковања и напуштање касарне на Обилића пољани, зграде Основне школе, непосредно испред касарне, у којој је била смјештена војна болница и још неких зграда. Ту ситуацију су искористили четници да из цетињских банака однесу око 16.000.000 лира, 556.000 рајхс марака и 250.000 динара, а митрополит Јоаникије из Богословије 11.246 рајхс марака и 136.460 динара.²⁷

У таквој ситуацији, 11. новембра, у штабу 10. бригаде (у рејону Тоцила) одржан је састанак са штабовима батаљона, на којем је утаначен план новог напада на град. Предвиђено је да 3. батаљон, од Бјелоша и Орловог крша напада ка Груды и пресјече пут за Будву, у висини Заграбља, 1. и 4. батаљон да нападају

²⁵ Зборник докумената, III, 8, 236.

²⁶ *Завршне операције*, 251; Ђ. Вујовић, н.д., 550.
Штаб 6. бригаде извијестио је штаб ПОГ-а и 2. корпуса, 10. новембра да је за Цетиње прошла колона од 50 камиона, са 400-500 војника ратним материјалом и коњима (Зборник докумената, III, 8, 131 и 132. Преписка штаба 10. бригаде и штаба Ловћенског одреда, 111 и 132; Зборник докумената, III, 10, 125-130;
Ратко Парезанин, *Моја мисија у Црној ГОри*, Београд, 1991.

²⁷ Ђ. Вујовић, н.д., 551.

од Бајица, дуж Његошеве улице ка Балшића пазару, а 2. батаљон преко Доњег Краја и Капелице ка центру града. Излаз ка Подгорици остављен је отворен, да би се посада тамо повукла, а затим на путу ка Подгорици била изложена засадама и нападима јединица Ловћенског одреда.

Посебна пажња је посвећена артиљерији. Требало је искористити њену ватру, али и максимално сачувати културно-историјске споменике и установе у граду. Због тога је она у први мах требало да туче непријатељске положаје у правцу Бајица, а затим излаз из града код Црне Греде. Кроз град да се креће са пјешадијом и само непосредно да туче поједине утврђене тачке. Одлучено је да напад почне 12. новембра у 18 часова. Чланови штаба бригаде упућени су у батаљоне, да би са њиховим штабовима боље организовали садејство јединица.

Изгледа да је то био последњи тренутак за овај напад. Никола Бановић наводи да је, по изјавама грађана који су непосредно уочи напада избјегли из града, „непријатељу била потребна још само једна ноћ па да уништи један дио града и изврши масакр над становништвом и таоцима, а затим да се извуче.”²⁸

Овога пута било је све добро припремљено и синхронизовано. Послије артиљеријске припреме батаљони су једновремено кренули у напад. Снажном ватром у којој је употребљено мноштво ручних бомби, уз повике смјелих бомбаша и пушкомитраљезаца, непријатељ је био изненађен и збуњен. Одмах је потиснут из сјеверозападног дијела града и прибрао се за нешто организованији отпор код јаче утврђених зграда Лабораторије, Црногорске и Хипотекарне банке. Због тога је привучен један топ 1. батерије који је непосредним гађањем изазвао експлозију складишта муниције у једној згради, неутралисао непријатеља и омогућио даљи продор.

У улици Баја Пивљанина један тенк је укочио наступање према Бановини. Послије више узастопних погодака, једна противтенковска пушка успјела је да га запали, па је тиме наступање и на овом правцу олакшано.

Краће задржавање батаљона 10. бригаде у центру града непријатељ је искористио да убрза повлачење преко Црне Греде, а да није успио да искористи резерву, нити све тенкове. Посебно је било дирљиво ослобођење затвореника и талаца из Богдановог краја, који су једва повјеровали да су слободни. У први мах, су, наиме, помислили да су пред затвор стигли четници, да би их побили.²⁹

Посљедњи отпор непријатељ је пружио на самом изласку из града, код Црне Греде, очевидно највише ради осигурања времена да се посада што безбједније повуче доста узаним путем. Повлачење је вршено веома убрзано. Ка Будви је организовао гоњење 3. батаљон а ка Подгорици 1-ви. Овај задњи је на Белведеру извршио посљедњи јуриш на непријатељеву заштитницу, којом приликом је погинуло 5 њемачких војника.

²⁸

Н. Бановић, н.чл. 146.

Бем у дневнику наводи да је њихова намјера била да 13. новембра напусте Цетиње.

²⁹

Д. Вујичић, н.чл. 308; Н и ки ца Јанков , *Дејства 2. брдског артиљеријског дивизиона (X бригада)*, 27. Мило Јовановић, у чланку *Од Цетиња до Даниловграда* (Исто, 161), каже да је зграду ове банке то вече 1. чета 1. батаљона тукла једним заплијењеним топом.

Под снажним притиском 1. батаљона 10. бригаде и дјелова Ловћенског одреда, њемачко-четничке снаге су 15. новембра напустиле Ријеку Црнојевића и повукле се ка Рвашима и Леперићу, а три дана касније у висину Кокота.

За овај значајан успјех бригаде врховни командант НОВЈ, 16. новембра, изразио је сљедеће признање:

„Изражавам своје признање и захвалност јединицама Приморске групе, а нарочито борцима, командирима, командантима и политичким комесарима. Десете црногорске бригаде, који су послје дводневних тешких борби заузели главни град Црне Горе, Цетиње”.³⁰

Као и при поновљеном нападу на Грахово, овај одлучујући напад за ослобађање Цетиња, 10. бригада је боље припремила и успјешније извела. Уз добро садејство са сопственом артиљеријом, и брзим коришћењем заплијењене, сигурно је ломила отпор непријатеља на појединим тачкама отпора и није допустила да дође до осјетнијег застоја ни на једном правцу. Томе је вјероватно допринијела околност што је непријатељу био остављен излаз из града према Подгорици, због чега непријатељеве снаге нијесу доведене у ситуацију да се боре у окружењу. На то се бригада одлучила јер је 1. батаљон 6. бригаде већ био повучен са тога правца, а није било других снага које би га замијениле. Но, с друге стране, добра идеја да се тако каналисано повлачење искористи за нападе на колону дуж пута за Ријеку Црнојевића, није сасвим искоришћена. Први батаљон 6. бригаде и дјелови Ловћенског одреда били су пребачени чак у Љешанску нахију, да тамо пресеку комуникацију Подгорица-Цетиње, па нити су стигли да спријече довлачење појачања, нити су сад били у позицији да ову ситуацију на релацији Цетиње-Ријека Црнојевића искористе. Преостали дјелови Ловћенског одреда нијесу могли сами нешто више да учине. Због тога се гоњење, нарочито источно од Белведера, svelo на голо потискивање непријатељевих заштитница, што није било нарочито ефикасно.

Средином новембра Цетиње је за непријатеља било од малог значаја. Приморски правац је фактички изгубљен спречавањем продора њемачких појачања од Рисна ка Леденицама, 11. новембра. Због тога су Њемци сад све полагали на правац Даниловград - Никшић, за повлачење 21. брдског армијског корпуса. Уколико би Бока Которска и Леденице још и могле да се бране, то би добродошло ради везивања снага које би, евентуално по дубини, могле бочно да угрозе 21. корпус, а позадина, у Подгорици, могла је да се брани и са неке ближе запречне линије, која би захтијевала мање снаге. Због тога је било логично што су Њемци одлучили да напусте Цетиње.

³⁰

Н. Бановић, н.чл., 146, 147. Непријатељеве губитке у Цетињу Бановић цијени на 232 војника, погинула, рањена и заробљена, док су партизани, по њему, имали 38 мртвих и 56 рањених. По Ђ. Вујовићу (н.д., 551) било је преко 100 погинули и неутврђени број рањених, као и 40 заробљених талијанских фашиста. Мајор Бем у свом дневнику, за 13. новембар, наводи, додуше с напоменом „до сада”, 9 мртвих (1 официр), 16 рањених, 23 нестала. Штаб 2. корпуса у свом Обавјештењу од 15. новембра наводи да је погинуло 70 непријатељских војника а да су заплијењени: 1 топ, 2 минобацача, 8 аутомобила, 9 митраљеза, два магацина хране (Зборник докумената, Iii, 8, 246). Бемови подаци и ови које наводи штаб корпуса, међусобно су најближи и вјероватно најобјективнији.

Али то не умањује значај успјеха 10. бригаде. Она је осјетила намјере непријатеља и принудила га да се повлачи прије него што је намјеравао, под борбом и уз губитке, и прије него што је остварио неке рушилачке намјере а, вјероватно, и намјераване ликвидације затвореника и талаца. Тиме му је ставила на знање да не може некажњен да напушта земљу којој је нанио много зла. У моралном погледу то је било од посебног значаја за ову младу бригаду, а и за Црну Гору, чији је главни град сада коначно био слободан.

Даље борбе око Даниловграда

Послије ослобођења Грахова, 3. батаљон 6. бригаде у први мах оставио је 2. чету као посаду овог мјеста, а 1. чету истурио на Дврсник и Јанков врх, ради контроле правца од Крње Јеле и Бијеле горе и чишћења околине од одбјеглих њемачких војника и четника. А послије ослобођења Драгаља, 3. чета се пребацила до села Луга и оријентисала се на Гркавцу и Вељем врху. Она је затим, са дјеловима 1. бокељске бригаде, покушала да овлада Гркавцем и Вељим врхом, очевидно потцјењујући снагу одбране ових непријатељевих утврђених тачака. Сличан покушај учинила је и 25. октобра али тада је утврђено да је непријатељ овдје веома јак и да га тако мале снаге никако не могу савладати.

Како су крајем октобра, одлуком ПОГ-а, према Леденицама и Рисну оријентисани 2. далматинска пролетерска бригада и дјелови 1. бокељске бригаде, 26. октобра је 3. батаљон 6. бригаде прикупљен у Грахову, а одатле, преко Трубјеле и Никшића упућен у Богетиће, у састав своје бригаде. Тридесетог октобра је стигао у село Повију, с тим што је једну чету истурио у Ржишта.³¹

У међувремену, 2. батаљон 6. бригаде држао је линију од Лазаревог Крста, преко Загреде до Ржишта, а 4. батаљон Обадов бријег (к. 404) и село Фрутак. Јединице 2. батаљона су биле јако развучене, а нарочито положај његове 3. чете, код Лазаревог Крста, био је јако осјетљив. Четници су покушали да то искористе 30. септембра. Наиме, користећи небудност ове чете, а и сусједне јој 2-ге, четници су преко Комана и Загарча, са запада и преко р. Сушице, са истока и југоистока, успјели да се домогну Малог Гарча и да опколе 3. чету. Благодарећи обавјештењу једне мјештанке, коју је на то упутио муж, присилно мобилисан у четнике, команда чете је сазнала за намјеру непријатеља, па је организовала противнапад и четнике, који су већ ликовали због изгледа да лако постигну значајан успјех, изненадила и натјерала да се у неред у повуку. Борба је трајала од 7 до 14 часова а гоњење према Плани се продужило чак до 20 часова. Четници су на положају оставили 6 погинулих, али су и 3. чети погинула 2 борца.³²

Препади 2. и 4. батаљона на непријатељеве положаје око Даниловграда били су готово свакодневни током октобра и првих 12 дана новембра. Првог октобра 2. батаљон је упао у Косови Луг и Веље поље и на оба правца потиснуо

³¹ Зборник докумената, III, 8, 352; наведени дневници 6. бригаде и 3. батаљона 6. бригаде.

²⁹

Дневник 2. батаљона 6. бригаде и Шеста бригада: Владо Стојановић, *Трећа чета у окружењу* (462) и Мило Ђукић, *Окршај са четницима у Загарчу* (411).

четнике. Четврти батаљон је такође тога дана око 22 часа, извршио препад на Курило и Орју Луку. У врло оштрој блиској борби чак је заузео дио Орје Луке, али им је јака њемачка артиљеријска ватра онемогућила већи успјех. Батаљон је имао 2 мртва и чак десетак рањених, а непријатељ, како се сазнало, 2 мртва и 2 рањена.³³

Другог, 4. и 5. октобра вршили су препаде мањи дјелови оба батаљона. Четвртом су, на лијевом крилу, садејствовали дјелови батаљона КНОЈ-а и Зетског одреда. Деветог октобра, јачим дјеловима оба батаљона, поновљен је препад на Курило, Орју Луку и Косови Луг. Са прва два положаја, према 4. батаљону, непријатељ је врло оштро реаговао, док су се четници из Косова Луга повукли пред 2. батаљоном све до пута Даниловград - Подгорица. Сличан препад је изведен и 11. октобра, при чему је на десном крилу 2. батаљона ангажован и 2. батаљон Зетског одреда. Пред њима су се овога пута четници повукли до Грлића, без јачег отпора. На правцу 4. батаљона, којег је овога пута подржавала и једна батерија 2. корпуса, Њемци су поново пружили жилав отпор. Штаб бригаде је тих дана утврдио да се четници, и кад нијесу нападнути, свако вече повлаче ка Даниловграду и Грлићу, остављајући према партизанским снагама само јаче патроле и засједе. Од Даниловграда, пак, према Орјој Луци, због јаког дејства партизанског аутоматског оружја, Њемци су могли да саобраћају само блиндираним аутомобилима. Тринаестог октобра, положаје 2. батаљона у Загреди преузео је 3. батаљон Никшићког одреда, који је до тада био у селу Загорку, у резерви 6. бригаде. Други батаљон 6. бригаде тада је добио нешто краћи положај и могао је да држи снаге прикупљеније³⁴

Извјештаји јединица ближих Подгорици, из тих дана, пуни су података о прикупљању јачих њемачких снага из Албаније, за које није било јасно какве намјере имају. И Врховни штаб је до 15. октобра у неколико махова поручивао штабу 2. корпуса да непријатељ са југа Балкана још може да се повачи само преко Краљева, за Вишеград, преко Санџака за Сарајево и преко Црне Горе и „морском комуникацијом ка Далмацији“. Због тога, „да би се спријечило бјекство њемачких трупа“ наредио је да се „што солидније“ поруше све комуникације на сектору корпуса. За Приморску оперативну групу су у том погледу особито били значајни „путеви који воде од Подгорице ка Никшићу и Цетињу и пут у Црногорском приморју“. У вези с тим, штаб 6. бригаде је наредио 2. и 4. батаљону да „потпуно и темељито“ поруше комуникацију Даниловград - Никшић и Даниловград - Чево. Ову другу је, у први мах, требало да руши 2. батаљон 6. бригаде, али је тај задатак убрзо препуштен 1. батаљону Ловачког одреда. Требало је оба да користе помоћ мјесног становништва и других дјелова одреда на свом терену. Бригади је придато минерско одјељење 2. корпуса и извјесна

33

Дневник 6. бригаде и 2. батаљона 6. бригаде; Шеста бригада: Милорад Јововић, *Упад у Орју Луку* (418).

34

Зборник докумената, III, 8, 205, 208, извјештаји штаба 6. бригаде.

²⁹ количина експлозива. Сами батаљони су могли да организују сопствена минерска одјељења, ако би за то имали стручних људи.³⁵

Батаљони су одмах приступили рушењу комуникације Даниловград - Никшић, што је потрајало мјесец дана. Овај терен су врло добро познавали а исто тако и становништво у захвату комуникације, које се и овога пута свесрдно одазвало позиву да помогне бригади. Од старијег људства и омладине још недорасле за борбу, формиран је радни батаљон. Сем тога, мјештани, необухваћени батаљоном, помагали су када је рушење обављано у близини њихових села, а доносили су и свој алат. Од Курила до Загорка рушење пута је организовано по дионицама. Даље, ка Богетићима и Цареву мосту ангажовано је корпусно минерско одјељење и фронтоске радне бригаде из Никшића. Сам Царев мост је миниран и на њему постављено јако обезбеђење, да га чува од могуће диверзије, а у случају нужде, да активира експлозив.

Овај пут није било превише тешко рушити. Рађен је претежно у засјеку, па се на минираним мјестима порушени материјал лако котрљао низ Гарач. Због тога је и евентуална оправка тих дионица била веома тешка. На усјецима и суженим дјеловима пута, који се нијесу могли заобићи, прављене су „попречне камене барикаде“, које су могле лако да се бране и ефикасно укоче покрете тенкова и друге моторизације.³⁶

Ефекат овог рушења осјетили су и сами рушитељи, када је требало преко Богетића привлечити сопствену артиљерију. Оправка је, са много напора извршена, такође уз помоћ становништва.³⁷

Почетком октобра, једна пуковска борбена група из састава њемачке 181. и 297. дивизије, упућена је преко Урошевца за Београд. Тиме је у рејону Скадра „остао само растресит распоред снага“. Да би ту празнину надомјестили, Њемци су повукли Харендорфову групу из рејона Матешева, гдје је дуже времена била под притиском јединица 3. ударне дивизије.³⁸

Пета пролетерска бригада се, затим, помјерила дуж комуникације Колашин - Подгорица и избила у висину Златице, Дољана и Сјенице. Једино је њен 1. батаљон, 22. октобра, пребачен у Бјелопавлиће, у село Павковиће, гдје је стављен под команду штаба 6. бригаде.

За 24. октобар организован је концентрични напад на шири рејон Даниловграда. Трећа чета 2. батаљона 6. бригаде, у наслону на дјелове Зетског одреда, добила је задатак да напада Косови Луг и Грлић, а главнина батаљона Браленовицу, Главицу и, по могућности сам град. Међупростором, од Загреде, требало је да напада 3. батаљон Никшићког одреда, Четврти батаљон 6. бригаде,

³⁵ Исто, бр. 209, и II, бр. 14, 203, 269, 290, 300, 329.

³⁶ Шеста бригада: Никола Суботић. Припреме за одбрану правца Даниловград-Никшић (523).

³⁷ Исто: Благоје Марковић, Никола Шекуларац, *Борбена дејства бригаде у одбрани правца Даниловград - Никшић и Народ је свесрдно помагао* (529, 676). Лазар Зечевић, *Бранили смо Царев мост а мислили на Обадов бријег* (618).

Зборник докумената, XII, 4, Прилог 2, Ратни дневник Групе армија „Е“, биљешка за 8. октобар 1944.

без једне чете, добио је задатак да врши што јачи притисак на Курило и Орју Луку. Главни задатак, овлађивање Тарашом, припао је 1. батаљону 5. пролетерске бригаде и 1. чети 4. батаљона 6. бригаде. Подршку напада организовао је 1. брдски дивизион корпусне артиљерије, из рејона села Виша.

Послије артиљеријске припреме, која, изгледа, није била особито успјешна, напад је почео у 19.30 часова. Трећа чета 2. батаљона одбацила је четничке дјелове из Косова Луга и Грлића и избила на друм Даниловград - Подгорица. Главнина 2. батаљона, уз подршку 3. батаљона Никшићког одреда, овладала је Браленовицом и Главицом и дијелом чак продрла у прве градске куће. Главнина 4. батаљона снажно је притискивала Курило и Орју Луку, да би, везивањем непријатеља поспјешила рад јединица на лијевом крилу. Ове, пак, и поред снажног ангажовања, нијесу успјеле да овладају Тарашем. Артиљерија је утрошила стотинак граната а ниједанпут није погодила непријатељеве главне отпорне тачке на Тарашу. Сем тога, непријатељ је рано уочио кретање партизанских јединица и тукао их јаком ватром своје артиљерије и минобацача. Први батаљон 5. бригаде и 1. чета 4. батаљона ипак су успјели да овладају неким истуреним положајима, али три главне отпорне тачке на овом гребену, којима ручне бомбе нијесу могле ништа учинити, нијесу успјели да заузму. Борба је прекинута око 4 часа 25. октобра а све јединице су повучене на полазне положаје. Батаљон 5. бригаде имао је 2 мртва и 19 лакше рањених, а 6. бригада 2 мртва и 8 рањених. На правцу батаљона 5. бригаде погинуло је 6 Њемаца, 10 талијанских фашиста и 2 четника, а на правцу батаљона 6. бригаде било је укупно 11 мртвих и рањених непријатељевих војника.³⁹

Упорношћу при одбрани Тараша непријатељ је потврдио колико му је стало да задржи Даниловград. Тиме је очевидно наглашавао могућност да се на овом правцу и активније ангажује, а не само да одатле брани Подгорицу.

Вријеме до краја октобра и првих дана новембра протекло је у мјестимичном препуцавању с непријатељем. Само су 4. новембра јачи дјелови 2. батаљона 6. бригаде упали у Бјелопавлиће, протјерали још једанпут четнике из Косовог Луга, Ђуриоца, Сладојевог Копита и Груде, па се вратили на полазне положаје.

Тиме је завршен дужи период ангажовања дјелова 6. бригаде, самостално или у саставу других јединица, у коме су постигнути значајни успјеси. Била је, скоро сасвим, ослобођена стара Црна Гора. Сада је бригада била пред извјешношћу да се цјеловита ангажује на релативно уском простору.

Треба рећи да је бригада стално попуњавана новим борцима, чиме је више него надокнађивала губитке. Првог октобра је имала 975 људи. Од тога 40 официра, 80 подофицира, 46 политичких руководиоца и 800 бораца, док је крајем тог мјесеца имала 1082 човјека, од којих 49 официра, 92 подофицира, 46 политичких комесара и 895 бораца. Првог октобра је имала 654 пушке, 81 пушкомитраљез, 8 митраљеза и 8 противтенковских пушака. Крајем мјесеца, пак, 796 пушака, 87 пушкомитраљеза, 9 митраљеза, 5 тешких и 12 лакших минобацача

³⁹

Зборник докумената, III, 8, 229, Релација 5. бригаде и 352, Дневник 6. бригаде; Радун Мићковић, *Кроз минско поље на Тараш*, Шеста бригада, 457.

и 8 противтенковских пушака.⁴⁰ Тако је за кратко вријеме осјетно нарастао број бораца и основних борбених средстава, а ватрена моћ бригаде знатно увећана.

Мада су временске прилике биле неповољне, јер је задњег мјесеца често падала киша, снабдијевање јединица било је релативно добро, а и морално-политичко стање и борбена спремност јединица оцјењивани су као добри.

Ослобађање Леденица, Боке Которске и црногорског приморја

Послије ослобођења Дубровника и Херцег-Новог и пресијецања копнене комуникације од Боке Которске ка Дубровнику, требало је пресјећи и другу, која од Боке Которске изводи ка Леденицама, Грахову и даље за Херцеговину. Изгледа, претпостављало се да непријатељ у Рисну и Леденицама, као ни у Боки уопште нема више тако јаких снага а ни потребе да пружа озбиљнији отпор партизанским снагама. Сматрало се да ће 2. далматинска бригада, без 3. батаљона и један батаљон 1. бокелске бригаде бити довољни за овлађивање непријатељевим упориштима у рејону Рисна и Леденица.

Друга далматинска је, од 21. до 25. октобра, била у покрету ка Боки Которској. Двадесет четвртог, у селу Заслапу, сјеверозападно од Грахова, одржан је састанак штаба бригаде и штабова батаљона на којем је донесен план даљих дејстава. По том плану је требало да се са два батаљона дејствује ка Леденицама, укључујући и рејон Гркавца, а са два према Рисну, укључујући и Мориње. Источно од Леденица задржан је 2. батаљон 1. бокелске бригаде, када су остали њени батаљони, 26. октобра упућени према Котору.

Команда њемачке Групе армија „Е“ наредила је 13. октобра да се црногорска обала поступно напушта. Предвиђено је, наиме, да та обала и њено непосредно залеђе постану претпоље, које не би смјело да се брзо препусти партизанским снагама, а све објекте у њему требало је темељито разорити. Чак није наглашено да се то односи само на војне објекте. Заштитнички дјелови да се оспособе за покретну (задржавајућу) одбрану, али поједина упоришта, као истурене положаје, држати тако упорно да се чак допусти и да буду опкољена. Ради тога њихове посаде снабдјети „у одговарајућој мјери“ муницијом и намирницама.⁴¹

Три дана касније, команда ове групе наредила је штабу 21. брдског армијског корпуса да пут Скадар-Подгорица-Никши+1-Требиње-Мостар мора држати отвореним, као правац свог будућег повлачења, а тај правац треба посебно обезбиједити од морске обале, западно од Скадра и Котора⁴² Због свега

⁴⁰ Дневник 6. бригаде.

⁴¹ Дневник команде Групе армија „Е“, биљешка за 13. октобар 1944.

⁴² Исто.

тога, Њемци су још увијек упорно бранили Црногорско приморје, Боку Которску, тј. њен источни дио и, нарочито, Рисан и Леденице.⁴³

Непријатељ је у Боки Которској имао јаке снаге: 2. батаљон 334 пука њемачке 181 дивизије, у рејону Леденица; 1. батаљон овог пука у Рисну и неким мањим гарнизонима у Боки и Приморју, да би се почетком новембра прикупио у рејону Рисна; два морнаричка њемачка батаљона у више бокелских гарнизона; два батаљона талијанских фашиста у Тивту и Котору. Ове снаге је подржавао 3. дивизион 222. артиљеријског пука, са ватрених положаја на Врмцу, Столиву и Лепетанима, а на води је било неколико пловних објеката такође борбене намене. Сем ових снага, средином новембра, у Боку су стигли јаки дјелови (до два батаљона) 523. пука њемачке 297. дивизије, с „намјером да интервенишу према Рисну и Леденицама“. Било је ту и нешто четника и жандарма.⁴⁴ Јово Михаљевић вјероватно претјерује кад наводи да је четника било око 2000. Он је, изгледа, рачунао и на грбальске и остале четнике из Приморја, чије се дејство на овом правцу (Рисан-Леденице) није јаче осјетило. Међутим, према свим изворима непријатељеве снаге биле су јаке. Рачуна се да је само Њемаца у рејону Леденица било око 600, у Рисну око 300, и у Ораховцу око 600. Од 6. до 9. октобра ове снаге су ојачане за још око 600 војника из Котора.⁴⁵

Поред тога што је имао овако јаке снаге, непријатељ је био у релативно повољној ситуацији у погледу чврстине одбранбених положаја, особито Леденица, као најјачег упоришта на овом подручју. О каквом се утврђењу радило нека посвједочи учесник ових борби, помоћник политичког комесара 1. бокелске бригаде Јово Михаљевић: „Непријатељева упоришта у ширем рејону Леденица, Гркавац, Обер Гркавац, Унтер Гркавац, Голи врх (к. 1308) и Леденице...су биле старе аустроугарске касарне и утврђења - „форови“, некада на граници МотиНе империје да би се штитила од Црне Горе. Њих су били посјели Нијемци, а дијелом и четници. Утврђења су подизана од чврстог, камено-бетонског материјала, метар и више дебелим зидовима, са узаним пушкарницама које су просијецале те зидове и прозорима са жељезним капцима, непробојним за лака ватрена оружја. Она су имала приземље и један или два спрата, већ према терену, подешена за кружну одбрану.

Свако од њих имало је сопствени резервоар за воду и складиште за храну и муницију и могло је да издржи дуже вријеме опсаду. Нијемци су их опасали још бодљикавог жицом и минским пољима. Да би ојачали систем одбране, поред њих су ископали ровове и озидали бетонске бункере. Око 20 таквих утврђења налазило се на доминирајућим висовима и важним превојима са којих је могло успјешно да се брани залеђе Боке. Поједине отпорне тачке биле су на одстојању

⁴³

Због јачине овог бочног обезбјеђења и његове упорности при одбрани Леденица и Рисна, неки аутори који су о овим догађајима писали, сматрали су да је ово требало да буде помоћни правац извлачења снага 21. брдског корпуса.

⁴⁴

Завршне операције, 231, 232; Н. Јовићевић, н.д., 646; Д. Живковић, *Прва бокелска*, 162; Ј. Михаљевић, *Леденице*, 22.

⁴⁵

Ј. Михаљевић, *Леденице*, 22.

од неколико стотина метара до километар, како је већ терен захтијевао. Биле су распоређене по изразито брдско-гшанинском и крашком терену, који је био тешко проходан и само дјелимично пошумљен".⁴⁶

Најјаче утврђење представљале су Доње Леденице. Михаљевић о томе каже: „То није било само једно утврђење, са једним редом бодљикаве жице, једним бункером и једним ровом. То је био веома утврђен чвор који су сачињавали: аустријска касарна на спрат, са још неколико зграда подигнутих од чврстог материјала, коњушнице, неколико барака које су служиле за смјештај опреме и магацини за смјештај радионица. Заштитни зидови, бетонски бункери и ровови и вишередне жичане препреке ојачавали су систем одбране, на удаљености неколико стотина метара. У подножју брда Велењака, ката 664, у љутом камењару била су укупана један уз други, два склоништа, као улази у два тунела. Њих су направили Италијани, док су држали Леденице, да би у њима могли да се скривају у случају бомбардовања. Нијемци су на улазима тих склоништа подигли камени заштитни зид. Све се то налазило у дну једне крашке вртаче, коју су опкољавали Голи врх, Велењак, и други висови".⁴⁷

На сличан начин Њемци су били утврдили болницу и околне тврдо зидање зграде у Рисну, па је то представљало веома тврд чвор одбране, оспособљен да издржи дужу опсаду и нападе лако наоружаних јединица.

За утврђења на катама 577 и 664, према којима су дејствовали дјелови 2. далматинске бригаде, командант те бригаде Обрад Егић је писао: „Кота 577 је јако камено-бетонско утврђење-фортица, којих много има на брдима и узвишењима изнад Боке Которске које је Аустро-Угарска 1870. године изградила за заштиту окупираних територија. Ката 577 налази се на једној узвишеној и чистој коси поред саме цесте Рисан-Црквице и Црквице-Леденице, а к. 664, такођер је утврђење истог типа и налази се на чистој узвишици поред саме цесте Рисан-Леденице. Ова утврђења изграђена су на два ката с пушкарницама и дебелим зидовима, подешеним за дуготрајну одбрану. Њемци су у њих смјестили око педесетак војника с већим бројем аутоматског оружја, ручних бомби, изобиљем хране и муниције. Око њих и других утврђења на том подручју очистили су терен, поставили минска поља и изградили подземна склоништа. Ове су коте доминирале и биле кључ за освајање непријатељског гарнизона у Доњим Леденицама. И без артиљеријске ватре тешко су освојиве све док у њима траје хране и муниције."

Очевидно потцјењујући непријатеља и у погледу бројности његових снага и могућности његове одбране, 2. далматинска бригада је, 26. октобра, упутила у напад релативно мале снаге. Двије чете 1. батаљона изненадно су нападе Доњи Морињ и, последице вишечасовне борбе, ликвидирале непријатељеву посаду. Заробљено је 20 њемачких војника и заплијењена 4 пушкомитраљеца. Четврти батаљон је нападао Рисан и то са двије чете са сјеверозапада, од села Пољица, а са једном дуж западне обале Рисанског залива, од села Стрп. Напад није

⁴⁶ Исто, 23.

⁴⁷ Исто, 45.

успио, јер је непријатељ упорно бранио рејон болнице, гдје је располагао и једном батеријом топова. Исто тако није успио ни напад овог батаљона наредне ноћи. Цијењено је да је непријатељ имао 7 мртвих, међу којима чак три официра, а да је рањених било још више. Четвртом батаљону су погинула 4, а рањено 9 бораца. Дуги батаљон 2. бригаде прикупио се у Кнезлачу и напао њемачку посаду на к. 577, такође без успјеха. Око 30 њемаца и 40 четника врло упорно су бранили ову фортицу.

Пошто је 2. батаљон 1. бокелске бригаде у то вријеме вршио притисак на пут Рисан-Леденице са истока, предвиђено је било да и 5. батаљон 2. далматинске бригаде блокира с југа к. 577 и нападне Леденице са југозападне стране, али наређење о томе њему није стигло на вријеме. Због тога су тек 27. октобра 5. батаљон и једна чета 2. батаљона 2. бригаде напали Леденице, али нијесу озбиљније поколебали жилаву одбрану утврђења.

Четврти батаљон и једна чета 1-ог извели су напад на Рисан и 28. октобра. Непријатељ се и овога пута држао веома самопоуздано из чврстих зграда болнице и њене околине. Наредног дана неки непријатељеви дјелови из Котора покушали су да се чамцима пребаце ка Рисну, али су их дјелови 1. батаљона 2. бригаде, који су контролисали Вериге, у томе спријечили.

Да би се сигурније ометало довлачење појачања из Котора копненим путем, 29. октобра је 2. батаљон пребачен у рејон сјеверно од Ораховца. Наредних дана он је постављао засједу на путу Ораховац - Пераст. Тридесетог октобра одбацио је 40-50 њемачких војника који су од Ораховца пристигли на пет камиона. Сјутрадан су њемци од Котора покушали да продру ка Рисну са око 100 до 150 војника. Један камион пун војника кренуо им је од Рисна у сусрет. Други батаљон је обје ове групе успио да одбаци, а затим је покушао да ослободи Ораховац. Међутим, једна непријатељева група се забарикадирала у три чврсте куће и тек 1. новембра батаљону је успјело да је одбаци ка Котору и да ослободи Ораховац.

Први батаљон је и даље контролисао Вериге, а дијелом снага, заједно с 4. батаљоном вршио демонстративне нападе на Рисан са југозапада. Први батаљон је блокирао к. 577 и друм Рисан-Леденице са запада и демонстрирао према Рисну са сјевера. Једна његова чета је 30. октобра спријечила дио рисанске посаде да се пребаци у Леденице. Огорчени због ових неуспјеха, њемци су 30. октобра стријаљали 37 особа, претежно стараца дјеце и жена из Рисна и непосредне околине.⁴⁸ Трећи батаљон је, из Дубровника довучен за обезбјеђење пута од Цавтата до Херцег-Новог.

Другог новембра 4. батаљон је пребачен на источну обалу Рисанског залива и организовао напад на Рисан са те стране. Али, иако је савладао неке дјелове спољне одбране и протјерао их у насеље, код првих кућа вароши наишао је на несавладив отпор. Без јаке артиљеријске подршке ово утврђење није било могућно савладати. А такве подршке није било.

Тако је почетком новембра штаб ПОГ-а утврдио да је непријатељ овдје исувише јак и добро утврђен да би овако малим снагама без тешког наоружања

⁴⁸

Исто, 283 иД. Живковић, *Прва бокелска*, 160.

могао бити савладан. Због тога је одлучио да ка Леденицама ангажује и главнину 1. бокелске бригаде. Четврти батаљон ове бригаде остављен је сјеверно од Котора и привремено потчињен штабу 10. бригаде, а 1. и 3. батаљон су упућени ка Леденицама, гдје су пристигли 4. новембра.⁴⁹

Како је штаб бригаде прикупио податке о непријатељу и уочио да су његова утврђења око Леденица врло јака, закључио је да прво треба њих савладати да би се створили услови за напад на главни објекат - Леденице. Тако је 1. батаљну наређено да дијелом снага појача блокаду пута Рисан - Леденице коју су са запада вршили дјелови 5. батаљона 2. далматинске бригаде, а главнином да напада утврђења Струг (к. 970), Врежник (к. 1223) и Голи врх (к. 1305). Од ових утврђења најјаче је било ово задње. Надвишавало је околину и доминирало њоме. Са њега је непријатељ могао да контролише остале своје положаје и прати покрете нападача, а својој далекометној артиљерији у Боки да припрема елементе за гађање. Баш због тога њега је требало прво ликвидирати. Други батаљон требало је да напада са сјевера јако упориште Гркавац, а главнина 5. батаљона 2. далматинске бригаде к. 577. Трећи батаљон 1. бокелске бригаде ангажован је у међупростору Гркавац - к. 577, према Гребену (који на карти није обиљежен) и к. 644.⁵⁰

Ноћу 4/5. новембра само су дјелови 1. батаљона 1. бокелске бригаде и 5. батаљон 2. далматинске остварили ефикаснији прекид комуникације Рисан-Леденице. Остали дјелови су нападали сјутрадан. Први батаљон је блокирао Струг и Врежник а снажније нападао Голи врх. Успио је да непријатељу онемогуће комуницирање између ових отпорних тачака а на Голом врху је 3. чета заузела дио непријатељевих утврђења и ту се сама учврстила. Од тада, па до коначног овлађивања овим врхом, више од недељу дана, 3. чета и Њемци били су удаљени свега 20-30 метара.⁵¹ Други батаљон је такође заузео само неколико бункера на прилазима Гркавцу али је и овдје главно непријатељево утврђење остало готово нетакнуто, мада су се борци 1. бригаде приближавали зидинама и бацали бомбе на њих. Сличан, релативно снажан притисак вршили су 3. батаљон према Гребену и 5. батаљон 2. далматинске бригаде према к. 577, али без виднијег успјеха. Са к. 577 непријатељ је вршио и противнапад и у први мах одбацио 5. батаљон, али је овај убрзо повратио изгубљени положај. Сви ови батаљони су и наредних дана нападали непријатељева утврђења и мјестимично овладали покојим бункером. Такође су тих дана и 1. и 4. батаљон 2. далматинске бригаде нападали Рисан. Петог и 6. новембра они су онемогућени у таквим нападима, наилазећи на минска поља, у којима су имали 4 мртва и чак 27 рањених бораца.⁵² Било је очевидно да без јаче артиљеријске подршке,

⁴⁹

Ј. Михаљевић, н.д., 27.

⁵⁰

Д. Живковић, *Прва бокелска*, 165.

⁵¹

Дневник 2. бригаде.

⁵²

Исто.

непријатељев отпор у Боки Которској, а нарочито око Леденица и Рисна, неће моћи да се савлада. А артиљерија се тек очекивала.

Да би сигурније изоловао Котор и спријечио довлачење нових непријатељевих снага са те стране, штаб 2. далматинске бригаде упутио је свој 2. батаљон преко села Љуте, ка Доброти. Непријатељ је, међутим, од својих повјереника обавијештен о овом покрету па је прилазе Доброти засипао снажном ватром артиљерије.⁵³ То је задржало 2. батаљон.

Иако су се непријатељеве снаге у Рисну и Леденицама још увијек добро држале, Њемци су се за њих већ били добро забринули. Да ли због извјесности да ће им у продужетку блокаде понестати средстава за живот и борбу, а услови повлачења бити јако отежани, или због намјере да овај утврђени рејон обавезно сачувају, у складу са већ поменутом намјеном, с обзиром да је предстојао напад за отварање пута Даниловград-Никшић-Требиње, или из оба ова разлога, они су 7. новембра предузели мјере да те посаде ојачају. У Котору су прикупили све дјелове 1. батаљона 334. пука, до тада распоређене од Котора до Бара, штапску чету и још неке приштапске дјелове истог пука, један батаљон талијанских „црних кошуља“, још неангажоване дјелове 3. дивизиона 222. артиљеријског пука и, уз помоћ ратних бродова и неких тендера, кренули ка Ораховцу и Перасту. Други батаљон 2. бригаде се тада нашао у тешкој ситуацији. Потиснут је, па чак и окружен. Ипак, успио је да се до ноћи одржи у рејону Ораховца и Дражина Врта. Непријатељ је до Ораховца изгубио 40-50 војника, али је и 2. батаљон имао 7 мртвих и 15 рањених. Непријатељ је 8. новембра успио да се пробије до Пераста, а 9-ог и да разбије блокаду Рисна на правцу 4. батаљона 2. бригаде и упадне у Рисан.

Штаб 2. бригаде цијенио је да напада око 200 Њемаца, 250 четника и 400 талијанских фашиста, са 3 тенка и 3-4 тендера, потпомогнутих артиљеријом. Због тога је 9. новембра наредио да се 4. батаљон пребаци сјеверозападно од Рисна, на линију с. Радовић-Царине-Стрп, како би спријечио евентуални продор непријатеља ка Пољицама и Ублима. Први батаљон да спречава искрцавање непријатеља у Мориње и покушај продора ка Каменом и Херцег-Новом. Други батаљон да се задржи у рејону села Степен и Клајевићи, а дијелом снага према с. Глоговцу, како би онемогућио непријатељу да се сеоским путевима на том правцу пребаци ка Леденицама. Пети батаљон добио је задатак да из рејона к. 577 и к. 664 блокира Леденице, у садејству са дјеловима 1. бокељске бригаде.⁵⁴

⁵³

По Бранку Обрадовићу (н.д., 283), то је био неки Мајмер из Доброте.

⁵⁴

Зборник докумената, III, 8, 240.

Према овом наређењу дапо би се закључити да су коте 577 и 664 већ биле у рукама 5. батаљона 2. бригаде. Д. Живковић^ каже да је к. 577 заузета у току напада 5/6. новембра (*Прва бокељска*, 168). О. Егић сматра да је заузета 10. новембра (н.д., 287, 288), а Б. Обрадовић не каже изричито да је 11. новембра заузета, пак, каже да је к. 664 заузета тек 17. новембра.

Према Дневнику бригаде такође није јасно када је к. 577 заузета. За дане од 4. до 10. новембра каже се да је на том сектору било само препуцавања. Изгледа, ипак, највјероватније да је заузета 10. новембра, како наводи Егић, тј. на дан кад је, по Дневнику бригаде, на њој погинуо један четни руководилац и један борац 5. батаљона.

Штаб бригаде, очевидно, био је импресиониран упорношћу непријатеља, његовом техником, а и бројношћу његових снага кад је очекивао могућност овако широког његовог дјеловања. Непријатељев циљ, међутим, био је скромнији. Тежио је само Леденицама. То је покушао 11. новембра, послје краћег предаха у Рисну.

Главнину снага усмјерио је комуникацијом Рисан-Леденице, а колону од 80-100 војника упутио је западније, ка к. 577. Уз ефикасну помоћ артиљерије, која је управо пристизала, дјелови 1. бокелске и 2. далматинске бригаде спријечили су овај непријатељев продор. Тиме је утврђени рејон Леденица доведен у веома тежак положај, лишен сваке могућности да буде појачан.

Послје ослобођења Грахова, из Италије је стигло нешто артиљерије: 4 оруђа 75 мм, 4 противколска топа 42 мм, и 2 топа 58 мм. Од њих су формиране двије батерије, које су са батеријом из рејона Грахова, образовале 2. дивизион артиљерије 2. корпуса. Од њих је 1. батерија придата 10. црногорској бригади, 3-гса, противколска, од 6 оруђа, 1. бокелској и 2-га батерија 6. црногорској бригади, на правцу Даниловграда.

Двадесет осмог октобра, по одобрењу Врховног штаба, у Грузи код Дубровника искрцан је енглески 211. дивизион. Требало је да се ангажује у одбрани овог града. Међутим, пошто Дубровнику није пријетила никаква опасност, удовољено је жељи енглеских артиљераца да се ангажују у борбама јединица 2. корпуса. Тако је дивизион, без једне батерије упућен ка Леденицама, а једна батерија у Никшић.⁵⁵

Ова артиљерија, нарочито енглеска, у почетку није нарочито ефикасно коришћена, јер је дејствовала самостално, на основу смјерница добијених од сопствених команди. Али, када је комесар 1. бокелске бригаде ступио у контакт с енглеским капетаном Смитом, који је, као инжињер радио у Трепчи и знао српски и Јово Борета, преко флаше домаће ракије, коју је донијела мајка једног борца да почаст артиљерце, са неким мајором, Енглези су почели тјешње да сарађују са нашим командама и боље усклађују рад артиљерије и партизанских јединица.⁵⁶

Иако је угрожавањем, а поготово заузимањем к. 577 непријатељев гарнизон у Леденицама био стијешњен са западне стране, на том правцу он је имао најјаче утврђени дио - Доње Леденице, које је могао да брани докле год држи Гркавац и Голи врх. Стога је сва пажња 1. бокелске бригаде била усмјерена ка овим узвишењима.

Пошто су привучена два енглеска противоклопна топа и мали, накратко позајмљени противколски топ 10. херцеговачке бригаде, 3. батаљон 2. далматинске бригаде предузео је енергичне нападе на Гркавац. Ти напади су се ређали од 7. до 12. новембра, готово свакодневно, чак и по неколико пута дневно. Бомбаша су се привлачили до утврђења, али ни њихове бомбе, ни гранате енглеских топова нијесу могле да пробију јаке зидине њемачких утврђења. То

⁵⁵

Ослободилачки рат, II, 399; Н. Јовићевић, н.д., 125, 126.

⁵⁶

Д. Живковић, *Бока и Пашировићи*, 428; Ј. Михаљевић, *Леденице*, 28.

је посади пружало сигурност и подстицало је на живав отпор. Тек кад су привучена два сандука специјалног енглеског експлозива указала се могућност да се нешто уради. Јавили су се добровољци који су, под заштитом јаке ватре, пришли утврђењу, па моткама подигли и прилијепили експлозив за зид. Активирањем експлозива направљени су отвори у зиду, које су топови користили за непосредно гађање, а неке и бомбаши. На тај начин савладан је отпор непријатеља у Грковцу Горњем 9-ог, а у Доњем 12. новембра.

Главни удар је затим усмјерен на Голи врх, на коме су се данима рвали у непосредном контакту њемачки војници и дјелови 1. батаљона 1. бокелске бригаде. Енглеска артиљерија је привучена на косу западно од тек ослобођене касарне у Грковцу и сасредила ватру на Голи врх. Њоме су, у први мах, угрожавани и партизански дјелови, али је енглески мајор, на интервенцију Јока Борете извршио коректуру ватре, па је у даљем дејству артиљерија врло прецизно погађала њемачке положаје. Ево шта о томе каже Јово Михаљевић: „Мајор је повишеним тоном говорио преко радио везе. Брзом паљбом почело је да дејствује свих 12 тешких оруђа, гранате су експлодирале даље од положаја наших бораца, непосредно око утврђења и у само утврђење. Просто су сустизале једна другу и паралеле магличасто небо, а Голи врх подрхтавао је и димио. Дим се толико раширио да се у почетку није могло разазнати колико је граната погодило циљ. Али убрзо по престанку ураганске ватре борци Првог батаљона савладали су и ово њемачко упориште”.⁵⁷ Тако је непријатељ сатјеран у само насеље Леденице. Али ни тада није пружао знаке да ће убрзо попустити. Напади су се ређали дању и ноћу још пуних пет дана, јер су Њемци, поред главних утврђења у Доњим Леденицама, држали на прилазима још неколико „веома утврђених кота са бункерима и другим препрекама”.⁵⁸ Ипак, изоловани гарнизон није имао шанси да се одржи.

Да би спријечио даље појачавање снага у Леденицама, а и у Рисну, као и да би онемогућио непријатељу да извуче технику из ових упоришта, штаб 1. бригаде је одлучио да поруши комуникацију Пераст-Рисан. У ту сврху одабрано је 20 бораца из 3. батаљона, са замјеником командира 3. чете Вуком Радоњићем. Са њима је упућен један енглески официр са своја четири војника, стручњака за минирање. Сваки борац је понио по 20 кг. експлозива. Група се ноћу, уочи 15. новембра, прикупила у селу Веленићи и ту преданила. За њен успјешан рад била је повољна околност што су ту пронашли једног позадинског радника који је говорио енглески, па је могао да послужи као водич и преводилац. Радоњић је предложио а енглески официр прихватио да борци принесу експлозив близу пропуста који је предвиђен да се поруши, па по једна десетина да се упуту у збездјеђење према Рисну, односно Перасту, док Енглези не активирају експлозив и поруше пропуст. Према плану и партизанска артиљерија је подржала ову акцију, тако што је тукла овај дио комуникације, са паузом између 23.30 и 24.00 наса, за које вријеме је требало обавити „шпренговање” цесте. Све је извршено

⁵⁷

Ј. Михаљевић, *Леденице*, 29.

⁵⁸

Д. Живковић, *Прва Бокелска*, 164.

по плану. Једино је у току паузе артиљеријске ватре, док је постављање експлозива било у току, од Рисна наишло једно теретно возило, вукући неко оруђе. Да не би откриле акцију, засједе су ово возиле пропустиле, а убрзо затим одјекнула је експлозија и пропуст је одлетио у ваздух. Група се тада повукла.

Мада је учинак експлозије био знатан, тако створена препрека није могла бити брањена, па су Њемци брзо оправали пут и наставили да га користе. Јово Михаљевић наводи да је и 1. батаљон 1. бокелске бригаде извршио слочно рушење пута Рисан-Леденице.⁵⁹ Д. Живковић, међутим наводи извјештај енглеског мајора Турнера, по коме је 16. новембра Њемцима успјело да са око 200 војника 1. батаљона 334. пука појачају гарнизон у Леденицама, а да то партизани не примијете.⁶⁰ Ипак, све је то већ било касно, мада су продужили отпор још два дана.

Током 13. и 14. новембра јединице 1. бокелске бригаде, уз помоћ мјештана, који су прикупљали разна корисна обавјештења, успјеле су да овладају неким бункерима и сеоским кућама које су коришћене за одбрану Доњих Леденица. Седамнаестог новембра 1. и 3. батаљон 1. бригаде⁶¹ и 5. батаљон 2-ге, извршили су концентричан напад на Леденице. При том је 5. батаљон заузео к. 664, испод које су Њемци имали складишта, док је 1. батаљон 1. бригаде заузео дио доње касарне. Њемци су предузели противнапад и крајњим напором одбацили 1. батаљон и повратили изгубљени дио касарне. Дио 1. батаљона, у ствари једна десетина, која је контролисала пут Рисан-Леденице, наишла је на њемачку минерску групу, која се припремала да минира и на овај пут сруши неку стијену, кад се посада повуче из Леденица. Десетар Нико Перичић, за кога је овај сусрет, као и за Њемце, био неочекиван и изненадан, хладнокрвно је позвао Њемце да сиђу са стијене. При том није ни скинуо пушку са рамена. Њемци су се кратко договарали, а онда, један за другим, пришли партизанском десетару. Овај их је повео до своје десетине, гдје су разоружани а онда спроведени командиру чете код цркве св. Николе, јужно од Леденица. Тек послије тога су на мјесту гдје су Њемци затечени, пронађена два шарца, један аутомат, мања радио-станица, неколико пушака с муницијом и велика количина експлозива.

Чак и пошто су Далматинци заузели к. 664, Њемци су користили магацине испод ње. Дању су на положајима, на пушкарницама утврђења, зграда и бункера држали само мањи дио посаде, а главнина људства се одмарала у склоништима. Ноћу, кад су извођени жешћи напади, већи дио посаде био је на положајима.

Осамнаестог новембра изведен је одсудни напад на Леденице. Планирано је да се искористе сва расположива средства: бомбаши, минери и артиљерија, нарочито она за непосредно гађање. Један енглески топ борци су довукли до саме бодљикаве жице, на 100 метара од касарне, док су митраљесци успјешно

⁵⁹ Ј. Михаљевић, *Леденице*, 30-32.

⁶⁰ Д. Живковић, *Прва бокелска*, 167.

⁶¹ Други батаљон је био повучен у Драгаљ, у резерву.

тукли сваки отвор на утврђењу, тако да Њемци нијесу могли „ока да помоле“.⁶² Њихова далекометна артиљерија из Боке, само се спорадично оглашавала и то без икаквога ефекта. Под дејством артиљерије, бомбаша и осталог партизанског наоружања, убрзо је почео да се ломи непријатељев одбрамбени чвор у Леденицама, последњи у овом најјачем гарнизону за одбрану Боке Которске. У тој ситуацији дошло је до раздора и међу браниоцима. Изгледа, дио посаде био је за то да се предају и избјегну даље жртве, док су други, вјероватно страхујући да ће сви бити поубијани, то одбијали. Најједном је настао тајац у тврђави. Њемачки војници су подигли бијеле заставе. Повјеровавши да се посада предаје, дио бораца 1. бригаде пришао је жици. На њих је тада отворена ватра. Изгледа, ово је била провокација оних којих су били против предаје. Борба је настављена. Огорчени Бокелџи су чак појачавали напад. Неки су ово кратко затишје искористили да пробију жичану препреку и да се убаце у утврђење. Топови су наставили да руше зидине и таванице касарне, а дим и прашина су потпомогли да се убацивање бораца успјешно настави.⁶³

Сада су Њемци послали једног мјештанина с поруком да командант бригаде дође на преговоре. Пришао је Божо Јовановић, који је и иначе био веома близу, али борба није престала све док њемачки војници нијесу масовно подигли бијеле заставе. Из тврђаве су изнијели команданта, рањеног у ногу. Позивајући се на међународне конвенције, њемачки командант је тражио да преда своје рањенике, јер их не може збринути, а затим ће наставити отпор. Божо Јовановић га је запитао како то да се сад позива на међународно право представник војске која годинама, мимо свих међународних уговора, убија партизанске рањенике и нашу нејач. Наравно, Јовановић је њемачки захтјев енергично одбио, а Њемце позвао да се одмах и безусловно предају, јер се ни о чему друго не може преговарати. Њемац је тада изјавио да би се предао Енглезима, пошто је знао да су ту и они, са својом артиљеријом. Одговорено му је да ово није Енглеска него Југославија и да се они морају предати Народноослободилачкој војсци Југославије.

У међувремену пришле су старјешине батаљона и чета а број партизанских бораца који су упадали у тврђаву бивао је све већи. Божо Јовановић је наредио да се њемачки војници разоружавају. Када је командант 3. батаљона 1. бригаде Анте Гргас стргао опасач са једног њемачког официра и својим војницима наредио да разоружавају непријатеља, Њемци су се побунили, захтијевајући да се разоружавање врши „организовано“. Међутим, оно је настављено без много реда, чак понегдје уз негодовање, рвање па и отпор, али без употребе оружја,

⁶²

Ј. Михаљевић, *Леденице*, 47.

⁶³

Ј. Михаљевић, хроничар 1. бригаде, забиљежио је ову карактеристичну појединост. Под Леденице је довучена једна хаубица, заплијењена код Дубровника. Имала је 50 граната али не и нишанске справе. Тобције су је намјестиле тако да гађа непосредно, с тим да се нишани кроз цијев. Испалили су 49 граната, али нијесу погодили циљ. За педесету рекли су замјенику команданта бригаде Јоку Борети да је сумњива, јер је почела да кородира. Борета је наредио да и њу испале, али помоћу канапа, како би се посада претходно повукла у заклон. На опште изненађење, наравно пријатно, та граната је погодила касарну. Срушила је један ћошак иза којег се указала просторија пуна рањеника, али и здравих њемачких војника. То је увелико појачало панику посаде (*Леденице*, 40, 41).

па стога ефикасно. Око 14 часова преживјели њемачки војници постројили су се у касарнском округу, без оружја. Неки официри су прије тога извршили самоубиство, а неки су, у војничкој одјећи, стали у строј, покушавајући да се прикрију. Откривали су их сами њихови војници, јер су за њих везивали многе своје невоље. Од ојачаног њемачког батаљона из Леденица само је неком подофициру успјело да побјегне и да штаб 334. пука извјести да је његов батаљон уништен.⁶⁴ У току разоружавања Њемаца у Леденице је пристигао 5. батаљон 2. далматинске бригаде.⁶⁵

Обострани губици у овим борбама били су велики мада се сви извори не слажу у подацима о томе. Душан Живковић је ипак дао највјероватније бројке: Око Леденица, укључујући и Гркавац и Голи врх, непријатељ је имао 420 мртвих, рањених и заробљених, заплијењена су му 2 топа, 4 минобацача, 2 митраљеза, 31 пушкомитраљез - шарац, 35 аутомата, 40 пиштоља, 380 пушака и знатна количина друге опреме. Прва бокелска је, у овим борбама (од 6. до 18. новембра) имала 37 мртвих и 71 рањеног, а 5. батаљон 2. далматинске бригаде 12 мртвих и 48 рањених.⁶⁶

Млада 1. бокелска бригада била је на великом искушењу око Леденица. Имала је пред собом јако утврђење и добро брањене објекте, које на партизански начин дејства никако није могла савладати, упркос чињеници да је њено људство испољило велику борбеност а командни кадар, претежно, уз богато искуство и потребну истрајност и командантску храброст. Срећна околност била је у томе што се по први пут у Црној Гори на овако малом простору нашла тако снажна артиљерија, која је остварила присну сарадњу с пјешадијом и битно допринијела овако великом успјеху. Тај успјех је представљао велики морални подстицај за даљи успјешан борбени пут ове младе јединице.

Када је 2. батаљон 2. далматинске бригаде 8. новембра одбачен од Ораховца, Њемци су задржали под контролом читаву источну Боку. Средином новембра су добили и знатно појачање. Све је то охрабрило грбаљске четнике да се још увијек држе. Они су, додуше, 9. новембра, пред опасношћу од напада 4. батаљона 1. бокелске бригаде, који се од Његуша упутио ка Грбљу, кренули за Албанију, али су се четири дана касније, вратили из Маина, пошто су обавијештени да су Њемци, противнападом, побољшали своје положаје код Цетиња.

⁶⁴

Дневник мајора Бема, билешка за 20. новембар 1944.

Бем овдје неосновано тврди да је цјелокупна посада побијена. Ниједан заробљеник није стријељан.

⁶⁵

У Дневнику ове бригаде се необјективно и претенциозно каже да је овај батаљон „уз помоћ јединица I Бокелске бригаде“ тога дана „нападао непријатељски гарнизон Леденице и исти ликвидирао“. Обрад Егић, који је на основу овог дневника написао своју књигу о бригади, ту формулацију је само дјелимично исправио. Написао је да је 5. батаљон „са јединицама 1. бокелске бригаде“ напао непријатељски гарнизон у Леденицама, а затим: „успјели су да га ликвидирају“ (289).

О борбама око Леденица писали су: Д. Живковић, *Прва бокелска*, 161-178; Ј. Михаљевић, *Леденице*, 21-34; Б. Обрадовић, н.д., 279-287; Б. Милинковић, н.чл., 277-280; О. Егић, н.д., 280-289, а мање или више детаљних података о томе садрже и дневници 2 корпуса, 2. далматинске бригаде, у билешкама током октобра и до 18. новембра 1944; Зборник докумената, III, 8, 249.

⁶⁶

Д. Живковић, *Прва бокелска*, 168, 169.

Средином новембра у Боку су пристигла два батаљона морнаричке пјешадије 5. поморског сектора Југословенске ратне морнарице. Они су стављени под команду Морнаричке станице Боке, формиране још у октобру, са задатком да посједа разне морнаричке објекте у Боки које непријатељ буде напустио, да прикупља пловне објекте и разни морнарички материјал, да разминира оно што Њемци не успију да поруше и уопште да предузима све како би што прије успоставила водени саобраћај у заливу. Командант станице био је Крсто Вукотић а политички комесар Стево Ђаконовић.

Први батаљон морнаричке пјешадије почео је да изводи мање акције на Луштици 13. новембра, а 2-ги је пристигао 20. новембра.⁶⁷

Ослобођење Леденица и појава ових снага на Луштици учинили су дањи опстанак Њемаца у Боки Которској немогућим. У ствари већ 19. новембра јединице 2. далматинске и 1. бокељске бригаде отпочеле су припреме за одсудни напад на Рисан. Сјутрадан, када је тај напад требало да почне, Њемци су направили испад у правцу Леденица. Претпостављало се да они можда не знају за исход борби око Леденица, па намјеравају да ојачају тамо свој гарнизон. Радило се, међутим, о варци. Њемци су тежили да обману нападаче о својим правим намјерама и у томе су успјели. Четврти батаљон 2. бригаде осујетио је непријатељев покушај продора, али прије него што је почео за један дан одложени напад на Рисан, ноћу 20/21. новембра, Њемци су напустили гарнизон и повукли се за Котор. Други и 4. батаљон 2. бригаде напали су само заштитничке дјелове, заробили једног њемачког официра, неколико њемачких војника и талијанских фашиста. Још док су ове борбе биле у току, једна чета 1. батаљона се чамцима пребацила у Тиват, али су Њемци и одатле већ били побјегли.

Ни батаљони морнаричке пјешадије нијесу имали потребе да прелазе у напад на Луштицу, јер је непријатељева посада 20/21. новембра напустила и ово полуострво. Морнарички батаљони су се тада пребацили из Каменара у Лепетане. А дјелови њемачког 523. пука „моторизованим транспортом“ повучени су из Котора, преко Скадра, за Подгорицу, не ангажујући се у борбама.⁶⁸

Њемци су, нарочито у Тивту, били минирали многе важне објекте Поморског арсенала, радионица, докова и помоћних зграда. Њихови савезници, Талијани, правили су разна удубљења у која су стављали динамит, авионске бомбе, главе подморничких торпеда и друга експлозивна средства. Њемци су све то преузели, доградили и повезали електричним кабловима, како би експлозив активирали при повлачењу. Становништво је о томе нешто санало и веома страховало, јер је од експлозије могло настрадати. Међутим, позадински активисти су успјели да се повежу са радником телефонске централе арсенала Срећком Петковићем и аустријским антифашистом Карлом Хубманом, који су пресјекли ове каблове и онемогућили катастрофу.⁶⁹

⁶⁷ Исто, 189, 191 и *Бока и Паштровићи*, 429-431.

⁶⁸ *Бем, Дневник*, билешка за 21. новембар 1944.

⁶⁹ Д. Живковић, *Прва бокељска*, 189, 190.

⁵⁶

Први батаљон 1. бокелске бригаде задржао се у Драгаљу, на мору. Други је одатле био упућен ка Грбљу, а 20. новембра је ангажован из Маина ка комуникацији Будва-Цетиње и ка Космачу, док је 4-ти усмјерен ка Котору и Шишићима. Трећи је упућен преко Вељег Села ка Перасту и Д. Ораховцу.

Њемци су се доста журно повлачили, тако да је већ око 6 часова 21. новембра једна чета 4. батаљона ушла у напуштени Котор. Око 11 часова тамо су пристигле и јединице 2. далматинске бригаде. Тиме је Бококоторски залив био коначно ослобођен. У тим борбама 2. далматинска бригада имала је 59 мртвих и 136 рањених бораца.⁷⁰

Борбе за ослобађање Боке Которске потрајале су неочекивано дуго. У први мах се, изгледа рачунало да последице ослобођења Никшића, Дубровника и Грахова, овај рејон за непријатеља већ нема никаквог значаја. Због тога су, у почетку, овдје ангажоване релативно мале снаге, које су, уз то, прилично разновучене. Напади на поједине утврђене објекте вршени су подвојено, без довољно плана и, нарочито, без довољно настојања да се синхронизују та дејства. Није се правилно процијенила могућност непријатељевог отпора поготово што се није било начисто с тим да непријатељ на правац преко Рисна и Леденица рачуна, ако не као на правац повлачења снага из Црне Горе, а оно као веома значајан застор за обезбјеђење правца повлачења преко Никшића и Грахова, ка Мостару. Тако је упорност непријатеља у одбрани Рисна и Леденица представљала извјесно изненађење. Непријатно, поготову стога што се он бранио из јако утврђених положаја којима пјешадијско наоружање, па чак ни артиљерија класичним начином подршке, нијесу могли много да нашкоде. Тек појачаним дејством накнадно пристиглих тешких оруђа, особито оних за непосредно гађање комбиновано са минирањем и смјелим дејствима бомбаша, непријатељеви одбрамбени чворови почели су да се ломе, а непријатељ стјешњава у тврде бункере Леденица, гдје је сваки његов маневар био онемогућен, а прегледност сасвим скучена. Када су онемогућени покушаји да се посада ојача из Котора и Рисна, односно повуче ка Рисну, депресија је захватила и најупорније браниоце, па је и њихов крах био неминован.

Ако је у периоду до новембра носилац најтежих задатака и најефектнијих успјеха на овом подручју била 2. далматинска пролетерска бригада, кључну улогу у ликвидацији непријатељевог отпора у ширем рејону Леденица, најјачем упоришту у Боки Которској и на њеним прилазима, одиграла је млада 1. бокелска бригада. Она је овом побједом на најбољи могући начин положила свој испит борбене зрелости.

Садејство пјешадије и артиљерије усклађивано је поступно, али успјешно. При том ваља истаћи велико пожртвовање артиљераца, наших и британских, који су истурали своја оруђа на откривене положаје и на мала удаљења од непријатељевих линија, да би непосредно гађала. Али су и пјешадијски дјелови ова оруђа успјешно штитили, не само од могућих непријатељевих директних напада,

О. Егић, НД., 290, 281; Б. Обрадовић, н.д., 287, 288; Б. Миранковић, н.ли., 280; Дневник 2. бригаде од 1-21. новембра 1944.

већ и тиме што су неутралисали непријатељеве ватрене тачке, првенствено аутоматска оружја, па су артиљерци релативно безбједно дејствовали.

Послије напуштања Котора Њемци су још само у рејону Тројице (к. 228), јужно од града, покушали да организују отпор, углавном због потребе да обезбиједи вријеме за повлачење снага ка Будви. Једна чета 4. батаљона 1. бокелске бригаде није била довољна да тај отпор савлада, али кад је пристигла главнина овог батаљона, повлачење Њемаца и грбаљских четника је убрзано. Четврти батаљон је до краја дана, 21. новембра, стигао у Радановиће. Сјутрадан, 2. батаљон 1. бригаде ослободио је Будву. За њим је наступао 3. батаљон. Други је 23. новембра кренуо ка Бару. У Петровцу је заробио око 80 четника. Трећи је задржан као посада у гарнизонима од Котора до Петровца, а за 2-гим, ка Бару, кренуо је 4. батаљон. У Бару је, 24. новембра, заробио 140 четника и 12 талијанских фашиста. Други батаљон је затим упућен ка Улцињу, гдје је без отпора стигао 26. новембра. Четврти батаљон је, затим, задржан као посада од Сутомора до Старог Бара. У међувремену, 1. батаљон је из Драгаља упућен за Цетиње, а затим, преко Ријеке Црнојевића, ка Кокотима.⁷¹

Трећи батаљон 10. херцеговачке бригаде, који је до ослобођења Боке био у рејону Херцег-Новог упућен је накратко у Грбаљ и Будву, а затим је враћен у Херцеговину. Својој бригади се прикључио код Кифиног Села.⁷²

Даном ослобођења Котора јединице 2. далматинске бригаде биле су размјештене овако: 1. батаљон у Тивту, 2-ги у Котору, 4-ти у рејону Рисан, Пераст и 5-ти у рејону Леденица. Трећи је и даље био на комуникацији према Дубровнику.

Пошто је било предвиђено да се два њена батаљона задрже у Приморју а три да се упуте ка Никшићу, гдје је требало ојачати одбрану, 3. батаљон је већ 23. новембра од Цавтата и Херцег-Новог упућен за Кусиде, код Никшића. За њим је требало да крену и 4. и 5. батаљон, али је ова одлука промијењена. На то је утицало неколико околности. Први, притисак њемачког 21. брдског армијског корпуса ка Никшићу је готово обустављен, а Њемци тамо прешли у одбрану. Друго, ослобођењем Цетиња, Боке Которске и Приморја, ПОГ је, по потреби, могао и другим снагама да ојача тај правац. Сем тога, Врховни штаб је имао извјештаје да се Енглези у Дубровнику некоректно понашају и ометају нормалан рад локалних органа власти, па је било потребно да нека већа јединица тамо заведе ред. Како је ослобођењем Боке и Приморја 2. далматинска бригада завршила свој задатак у оквиру Приморске оперативне групе, Врховни штаб је сматрао да је најпогодније да баш она крене за Дубровник, успостави ред у том рејону, а онда последије краћег одмора, да се прикључи 9. далматинској дивизији 8. корпуса.⁷³

Пребацивање ове бригаде у рејон Дубровника почело је 28. новембра. Први и 2. батаљон су смјештени у Цавтату и Млинима, 3-ћи у Гружу и Дубровачкој

⁷¹

Д. Живковић, *Прва бокелска*, 192-198.

⁷²

Комненовић, *Кресо*, 373.

⁷³

Зборник докумената, II, 14, 447 и 448, наређења Врховног штаба. Штабу 2. корпуса од 23. новембра 1944.

Ријечи, штаб бригаде и 4. батаљон у Дубровнику. Пети батаљон је стигао посљедњи, 1. децембра и смјештен у Лападу. Основни задатак јединица био је да врше гарнизонску службу, да се одморе и припреме за нове задатке. Првога децембра бригада је имала: 52 официра, 174 подофицира, 82 политичких руководиоца и 1814 борца, тј. 2122 човјека.⁷⁴

На свечаној смотри у Дубровнику, 10. децембра, бригади је одато признање за дотадашње успјехе у борбама и њеним припадницима предато 149 ордена и 65 медаља за храброст.⁷⁵ Они су то заслужили управо у борбама које је бригада водила на територији Црне Горе.

Друга далматинска пролетерска бригада, формирана од Далматинаца, Личана и Босанаца, претежно Срба, ратовала је до тада, углавном у Босни, Херцеговини, Србији и Црној Гори и са тих територија се попуњавала. Дио њеног старешинског састава од почетка су сачињавали Црногорци. Поред осталих, прва три команданта бригаде, први партијски руководиоцац и први руководиоцац Политодјела бригаде били су Црногорци. А пошто је највећи дио свог ратног пута провела у Црној Гори, већ у мају 1944. године шестина њеног људства била је из Црне Горе.⁷⁶ Касније га је било сразмјерно више. Од 21 њеног народног хероја, осам њих су Црногорци.⁷⁷ Због свега тога она се била толико сродила с народом Црне Горе да ју је тај народ сматрао својом, црногорском. О њој је пјевао пјесме, и ковао легенде. А и њени борци, без обзира да ли су били Срби, Хрвати, Црногорци или неки други, осјећали су се у Црној Гори као свој на своме.

Њен први командант Љубо Вучковић о томе је писао: „Друга далматинска је стекла велики углед у црногорском народу. Причало се а и данас се прича да таквих јунака нијесу никад видјели. И не само што су били за примјер по јунаштву, већ и по односу према народу и народној имовини. Стога је бригада стекла огромну популарност и велики углед“.⁷⁸

За разлику од других крајева Црне Горе, од којих је већина у више махова ослобађана, Бока Которска и Црногорско приморје, сем незнатног дијела устаничких дана 1941. године, сада су по први пут, али дефинитивно ослобођени. Утолико је радост њихових грађана, а посебно бораца, ослободилаца, бића већа.

До тада је највећи дио Црне Горе био ослобођен. Њемачки 21. брдски армијски корпус са ојачањима, нашао се притијешњен у рејону Подгорице, опкољен снагама 2. ударног корпуса и дјелова народноослободилачке војске Албаније. Па ипак, с обзиром на снагу тог њемачког корпуса, предстојале су још тешке борбе до коначног ослобођења Црне Горе.

⁷⁴

Б. Обрадовић, н.д., 289, 290.

⁷⁵

О. Егић, н.д., 293, 294.

⁷⁶

Исто, 250.

Дневник 2. бригаде, 487-490.

⁷⁸

Љубо Вучковић, *Далматински пролетери*, Београд, 1968, 151, 152.